

Uurimusi

Johann Christian Schünmanni trükikoda Tartus 1814-1840: tegevuskäik ja trükitoodang*

Ene-Lille Jaanson

Sissejuhatuseks

1. J. C. Schünmanni trükikoda

1. 1 Uus trükikoda Tartus

1. 2. Schünmanni isiku- ja perekonnaloost

1. 3. Trükikoja asukoht

1. 4. Kodumaise trükinduse seis 19. sajandi algupoolel

1. 5. Trükikoja sisseseade

1. 6. Töökorraldus

1. 7. Trükihinnad

1. 8. Kirjastajad

2. J. C. Schünmanni trükitoodang

2. 1. Eestikeelne trükis

2. 1. 1. Vaimulik kirjandus

Katekismused

Lauluraamatud

Palveraamatud

Piiblilood

Piibliseletused, usuteemalised arutlused, jutlused

Tartu Piibliseltsi aruanded

2. 1. 2. Ilmalik kirjandus

Ühtse eesti kirjakeele väljaarendamine ja täiustamine

Aabitsad ja kooliõpikud

Juturaamatud, luuletused, laulud

Aimekirjandus

Seadused

Perioodilised väljaanded

2. 2. Saksa-, vene- ja muukeelne trükis

2. 2. 1. Ülikoolitrükised

Theologica

Juridica

Medica

Philologica & philosophica

Historica

Naturalia & realia

Agricultura

Paedagogica

2. 2. 2. Kirjandus- ja kultuuriväljaanded

2. 2. 3. Lastekirjandus

2. 3. Kalendrid

Kokkuvõtteks

Sissejuhatuseks

Käesolev ülevaade käsitleb veerandsaja-aastast lõiku Tartu trükikodade ajaloost 19. sajandi esimesel poolel. Vaatluse alla on võetud *Johann Joachim Christian* Schünmanni (1780–1840) tegevus Tartu ülikooli trükikalina, samuti tema töö väljapoole ülikooli ja tulemused eestikeelse trükisõna rohkendamisel.¹

1632. aastal tööd alustanud Tartu ülikooli trükikoda oli esimene trükiasutus Eestis. Kui *Academia Dorpatensis* siirdus sõjaohtu aimates 1699. aasta suvel idapiirist kaugemale — mereäärsesse Pärnu linna, viidi sinna üle ka trükikoda. Tartus taastus raamatute trükkimine alles 90 aastat hiljem, kui 1789. aastal alustas linnas tööd Põltsamaalt siia ülekolinud Johann Michael Gerhard Grenziuse (1759–1822) trükipress.² 1800. aastal ostis Grenzius Riia trükikalilt Julius Conrad Daniel Müllerilt (1759–1830) eestikeelsete kiriku- ja kooliraamatute kirjastamise ja trükkimise eesõiguse.

Grenziuse trükitegevus Tartus sai hoogu keiserliku ülikooli avamisega 1802. aastal, kuid trükikoja algaastate raskustele lisandus ajapikku üha uusi — takistused oskustöölise hankimisel välismaalt, Napoleoni-sõjad ja sõjategevuse kandumine Venemaa pinnale, rahakursi langus, aga võib-olla ka õige äriavaistu puudumine tärkava kapitalismi tingimustes — mis viisid Grenziuse ettevõtte 1813. aastaks allakäigu lõpu lähedale. Varem tööpuuduse üle kurtnud trükikal ei suutnud enam rahuldada nõutava kiirusega ülikooli ja kohalike literaatide järk-järgult suurenevaid trükivajadusi.³ Rida valminud käsikirju, sh väitekirju, seisis trükikootel. Just sellel aastal kerkis Tartus üles veel üks trükinõudleja — Riias kolis Tartusse üle Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet (LÜÖS, asutatud 1792), mille eesmärgiks oli maaelu edendamine, põllumajandusalaste teadmiste ja praktiliste oskuste levitamine, seega ka asjakohaste trükiste koostamine ja avaldamine.

---

*Käesoleva artikli on toimetanud Mare Rand.

¹ Schünmanni trükikoja arhiiv pole säilinud. Artiklis toetutakse varasematele raamatu-, trüki- ja kultuuriloo uurijate töödele, tolaeagse ajakirjanduse andmetele, mitmesugustele Eesti Ajalooarhiivis (EAA), Tartu Ülikooli Raamatukogus (TÜR), Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiivraamatukogus (KMAR) säilitatavatele materjalidele ja raamatuvarale, Eesti rahvusbibliograafia väljaannetele (Eestikeelne raamat 1525–1850 / toim. Endel Annus. Tallinn, 2000; Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940. Kd. 1–2 / toim. Endel Annus, Tiina Loogväli. Tallinn, 2002; Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940 / toim. Endel Annus. Tallinn, 1993), publikatsioonile: Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile, 1814–1832. Kd. 1–4 / koost. Leo Anvelt jt. Tartu, 1995–1997 ja teistele asjakohastele allikatele.

Schünmanni tegevuse kohta ülikooli trükikalina on autor varem avaldanud saksakeelse artikli: Ene-Lille Jaanson. Johann Joachim Christian Schünmann (1780–1840). Der zweite Buchdrucker der Universität Dorpat im 19. Jahrhundert // Buch und Bildung im Baltikum. Münster, 2005. S. 343–384. Käesolev käsitlus täiendab seda oluliselt, täiesti uus osa on ülevaade Schünmanni trükikojas ilmunud eestikeelsetest trükistest.

² Esialgu renditud trükipressi omandas Grenzius 1791. aastal Põltsamaa lossiomaniku Woldemar Johann von Lauw varanduse oksjonilt. Vt: Ene Jaanson. M. G. Grenziuse tegevusest ülikooli trükikalina aastail 1802–1817 // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 7. Tartu, 1979. Lk. 93–104; M. G. Grenziuse trüki- ja kirjastustoodang 1786–1818 : bibliograafianimestik / koost. Ene Jaanson. Tartu, 1985.

³ Ülikooli nõukogu arvamus 8. juulist 1813. – EAA, F 402, n. 4, s. 125, l. 91.

1. J. C. Schünmanni trükikoda

1. 1 Uus trükikoda Tartus

Uue teovõimelise trükikoja rajamisest Tartus olid huvitatud nii ülikool kui sotsieet. Trükkali värbamise võttis enda peale sotsieeedi presidendi Reinhold Wilhelm von Lipharti (1750–1829) palvel ülikooli kõnekunsti, klassikalise filoloogia, kirjandus- ja kunstiajaloo professor, raamatukogu direktor Johann Karl Simon Morgenstern (1770–1852). Viimasel endalgi oli valminud avaldamiseks rida käsikirju ja mõlkus peas kuulutustelehe „Intelligenz-Blatt“ väljaandmine. Mais 1813 pöördus Morgenstern uue trükikoja juhataja otsingutel Königsbergi, kuid seal sobivat kandidaati ei leidnud.⁴ Kokkuleppele jõuti aga Riias asuva kroonutrükkali Julius Conrad Daniel Mülleri trükikoja tehnilise juhi Johann Christian Schünmanniga. Viimane oli varem juba ise teinud katset Grenziuse ettevõtet ära osta, kuid leidnud omaniku poolt vastuseisu. Nüüd pakkus Morgenstern Schünmannile uue trükiettevõtte rajamiseks ja arendamiseks Tartus toetust ning sobivaid tingimusi: trükikoda pidi end ise majandama, kuid arvestada võis sotsieeedi toimetiste trükkimisega (ligi 40 poognat aastas), kasutades soovi korral sotsieeeditrükkali tiitlit, samuti ülikooli dissertatsioonide ning professorite kirjatööde paljundamisega, sest Grenzius jõudis valmis vaid poolega neist. Peale selle võisid arvesse tulla ka tellimused väljastpoolt, sest Tartus saavat odavamalt trükkida kui Riias, Miitavis (Jelgavas) jm. Hädakorral võiks tulevane trükkal saada eraisikutelt, näiteks Morgensternilt endalt, paar tuhat rubla laenu Tartus käibivate protsentidega.⁵

Sotsieeedi ja ülikooli kaasabil sai Schünmann Peterburist trükikoja asutamise loa, samuti Liivimaa kubermanguvalitsuse nõusoleku, kuigi Tartu raad oli linnas teise trükikoja avamise vastu. Asja edendamiseks oli sotsieet valmis ära ostma hiljuti surnud Ruhja pastori ja kirjamehe Gustav Bergmanni (1749–1814) trükikoja sisseseade. Viimasest loobuti aga Schünmanni enda nõul,⁶ sest Bergmanni trükikoda oli trükitüüpide poolest ülikooli jaoks liiga väike ja vilets ning need poleks sobinud kokku uute trükikirjadega. Nende koguse suurendamiseks ja Tartusse transportimiseks laenas sotsieet trükkalile kahel korral raha, kokku 800 hõberubla.⁷ Antiikvatüübid osteti Berliinist Johann Friedrich Ungerile lese tähevalukojast, fraktuur telliti Königsbergist tähevalaja Burré juurest. Juba oli muretsetud kaks täiesti uut trükipressi ja varutud töö alustamiseks vajalikku sisustust.

Schünmann alustas trükitegevust Tartus 1814. aasta mais. Linnalehes „Dörptsche Zeitung“ (DZ)⁸ teatas ta, et avab Tartus põhimõtteliselt uue trükikoja ja tutvustas rajatava ettevõtte töökorraldust ning edaspidiseid kavatsusi. Juba algusest peale ületas uus ettevõtte raamatute trükkimises Grenziust. LÜÖSi trükkali juures ilmus rida dissertatsioone ja

⁴ TÜR KHO (Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond), F 3, Mrg DCIX, l. 12.

⁵ TÜR KHO, F 3, Mrg DCIX, l. 16p., 17.

⁶ Schünmanni kiri Riias 24.6.1813. – EAA, F 402, n. 4, s. 125, l. 89–90. Gustav Bergmanni trükiseade ostis tema leselt 1814. aasta teisel poolel estofiil ja eesti keele arendaja Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846) kavatsusega hakata trükkima ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“ (Lisandusi eesti keele täpsemaks tundmiseks). Liivimaa kubermanguvalitsus ei andnud siiski luba ettevõtte avamiseks, sest Pärnu vajadusi rahuldab linnas juba töötav Johann Gotthard Marquardt (1780–1858) trükikoda. – Otto Wilhelm Masingu kirjad Heinrich Rosenplänterile, 1814–1832. 1. kd., 1814–1818 / koost. L. Anvelt jt. Tartu, 1995. Lk. 121 ; Leo Anvelt. O. W. Masing ja kaasaegsed. Tallinn, 1979. Lk. 182–184.

⁷ EAA, F 1185, n. 1, s. 38, l. 9, 24.

⁸ DZ, 1814, Nr. 35. Teadaolevalt varajaseim Schünmanni ofitsiinis trükitud raamat kannab Tartu tsensori ilmunisluba 28. märtsist 1814. See on LÜÖSi sekretäri Andreas von Löwise kirjatükk: Über Gegend von Heidelberg. Dorpat, 1814. 120 S. 12°.

professorite töid, mis oli õigupoolest sissetung ülikoolitrükkali tööpõllule. Esialgu Grenzius jätkas, kuid suutmata siiski konkrentsis vastu pidada, andis ta lõpuks alla. Detsembris 1817 müüs ta Schünmannile oma trükikoja sisseseade ja õiguse välja anda esimest Tartu saksa ajalehte „Dörptsche Zeitung“.⁹ Lepingu järgi kohustus Schünmann kindlustama Grenziusele ülalpidamise elu lõpuni. Vastutasuks sai ta lubaduse, et Grenzius loobub alatiseks nii enda kui oma pärijate õigusest asutada trükiäri ülikoolilinnas. Veebruaris 1818 kinnitas ülikooli nõukogu Schünmanni „ülikoolitrükkaliks“ samadel tingimustel, mis olid Grenziusel: trükikoda säilitas eratrükikoja staatuse, kuid allus ülikooli jurisdiktsioonile.¹⁰ Nagu kõik ülikooli liikmed vabastati ka trükkal maksudest, ta kohustus esmajärjekorras ja kokkulepitud hinnaga täitma ülikooli tellimusi. Trükitöödeks oli ülikooli eelarves ette nähtud 800 bankorubla aastas. Raha kasutamise üle otsustas ülikooli nõukogu.

Ukaasiga 11. augustist 1819 rahuldab rahvahariduse ministeerium Tartu ülikooli palve vabastada raamatutrükkal ja -kaupmees ülikooli jurisdiktsiooni alt.¹¹ Põhjenduseks toodi nende ametimeeste lõtvat sidet ülikooliga ja tegutsemist töönduses tavakodanikena. Selle otsusega kaotas Schünmann ülikooli liikmetele ettenähtud vabastuse kroonumaksudest ja õiguse töötada Tartus välismaalana. Tööloa saamiseks pidi ta astuma Vene kodakondsusesse, mis saigi teoks juunis 1820. Nüüd asus tegevusse Tartu käsitöölise Püha Antoniuse Gild, kes pidas loomulikuks trükkali kuulumist endi hulka (kulla- ja kellasepad, maalrid, plekksepad, lukksepad, rätsepad pole ju vähem kunstnikud!) ja sellega lülitumist korteri- ja politseimaksu-kohustuslaste ringi. Schünmann aga oli teist meelt. Kirjas raele palus ta ennast mitte arvestada tsunftikäsitööliseks, vaid „kehtivate seaduste kohaselt kunstnikuks ja manufakturistik“ ning seega kõikidest maksudest priiks.¹² Lõpuks tüli vaibus. Schünmann sai linnakodanikuks, makstes aastas linnale 600 rbl. makse ja tehes tasuta trükitööd vaeste hoolekandeaasutusele, kuid, erinevalt hilisematest Tartu trükkalitest Heinrich Laakmannist (1802–1891) ja Carl Gottlieb Mattiesenist (1809–1865), tsunftikäsitöölise nimekirjast teda ei leia.

Ülikooli 1820. aasta põhikirja § 120 seadustas kehtivad suhted raamatukaupluse ja eratrükikoja omanikega. Kirjatööde puhul, mis ei pärinenud ülikoolilt või tema liikmetelt, tuli hankida ülikooli nõukogult eraldi luba.¹³ Ülikooli trükitöödeks ettenähtud summa oli eelarves tõstetud 2000 bankorublani. Sellele võis konkreetse taotluse korral saada kuraatori kaudu Peterburist lisa. Näiteks vürst Karl von Lieveni (1767–1844) kuratooriumi ajal 1817–1828 moodustasid erakordsed summad kokku 16204 rubla B.A.¹⁴

⁹ DZ, 1817, Nr. 94. Tartu esimese saksa ajalehe „Dörptsche Politisch Gelehrte Zeitung“ asutas 1789. aastal kroonu- ja linnakooli konrektor magister Friedrich Gotthard Findeisen (1742–1796) jurist Christian Heinrich Nielsen (1758–1829) ja pastor Friedrich David Lenzi (1745–1809) kaastegevusel. Juba järgmisest aastast hakkas lehte „Dörptsche Zeitung“ nime all välja andma trükkal Grenzius ise. Vt: Arnold Feuereisen. Der Buchdrucker M. G. Grenzius und die Begründung der „Dörptschen Zeitung“. Jurjew (Dorpat), 1904, S. 91-148. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft ; Bd. 21, H. 1) ; Indrek Jürjo. Tartu vanim ajaleht XVIII sajandi lõpus // Keel ja Kirjandus, 1989, nr. 6, lk. 343–350.

¹⁰ EAA, F 402, n. 4, s. 125, l. 125.

¹¹ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 1. СПб., 1864. Столб. 1179–1182.

¹² EAA, F 1819, n. 1, s. 69, l. 20 ; Wilhelm Stieda. Die Entwicklung des Buch-Gewerbes in Dorpat // Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, 1882, Bd. 7, S. 193–194. Senati ukaasi kohaselt võis Venemaal alates 9. veebr. 1802 jälle asutada eratrükikodasid nagu „muid vabrikuid ja manufaktuure“, nad olid erilise kaitse all ja vabad gildimaksudest, kuid mitte linnamaksudest. 18. sajandil peeti trükkaleid pigem kunstnike kui käsitöölise hulka kuuluvaiks. Vrd: Tiiu Reimo. Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn, 2001. Lk. 66.

¹³ Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat, 1820. S. 69.

¹⁴ Friedrich Busch. Der Fürst Karl Lieven und die Kaiserliche Universität Dorpat unter seiner Oberleitung. Dorpat und Leipzig, 1846. S. 42.

Trükiste tsensuuri teostas ülikooli 1803. aasta põhikirja kohaselt ülikooli juurde loodud tsensuurikomitee. 1804. aastal ilmunud Venemaa esimene tsensuuriseadus kinnitas trükistele eeltsensuuri kohustuse ja andis tsensuuriõiguse ülikoolide kätte. 19. sajandi alguse suhteliselt liberaalne tsensuur väga ei takistanud teadusliku ja rahvalalgustusliku kirjanduse ilmumist, kuid järk-järgult tsensuuriolud karmistusid. Mõningane tsensuuri tugevdamine toimus pärisorjuse kaotamise aegu Liivimaal talurahvaküsimustes, rangemalt suhtus kroonuvõim ajakirjandusse. Ülikooli 1820. aasta põhikirja § 218 keelas rangelt paljundada käsikirju teisiti, kui tsensuri poolt heakskiidetud kujul. Raamatu ilmumisluba koos tsenseerija nime ja kuupäevaga märgiti trükise tiitellehe pöördele. Trükkimise lõpetamisel pidi trükikal saatma käsikirja koos trükitud eksemplariga viivitamatult tsensurile.¹⁵ 1826. aastal vabastati ülikoolid tsensuurikohustusest ja siinse trükinduse järelevalveks loodi Tartu Tsensuurikomitee.

1830. aastate keskel hakkas Schünmanni ettevõtte hoog raugema ja trükikoda ei suutnud kaasa minna üha kiireneva arengutempoga. Schünmanni vananedes tekkisid tal ka terviseprobleemid ning töö jõudsamaks korraldamiseks andis ta trükikoja tegevjuhtimise üle Tartus trükikaliteed alustanud Carl Gottlieb Mattiesenile. Oli saabumas aeg, kui ülikool sammus vastu oma kõrgsaavutustele nii õppe- kui ka teadustöös ning publitseerimisvajadus kasvas. Suurenes nõudmine kodumaise õppekirjanduse järele, hakati asutama kultuuriseltse, ühesõnaga — vajati kiiret, kvaliteetset ja odavat trükitööd. Tartus kostus aga Schünmanni tööga rahulolematuid häáli. Professorite ringkondadest olid juba varem suundunud korduvad palved Tallinna „Lindfors Erben” (Lindworse Pär.) nime kandva trükikoja omanikule Friedrich Gotthilf Montagile (surn. 1836) filiaali avamiseks Tartus. Montagi ja seejärel peatselt ka tema lese Carolina surma järel rentis nende trükikoja Lübeckist pärit kirjastaja Heinrich Laakmann, kes avaski 1837. aasta septembris filiaali ülikoolilinnas.¹⁶

Konkurentsiolukorras pöördus Schünmann oma trükiettevõtte toodangu mitmekesistamiseks 1837. aasta novembris kubermanguvalitsuse poole palvega anda talle luba kivitrükikoja asutamiseks Tartus. Tartu politseivalitsuse esitis oli toetav: trükikal Schünmann on siiani asjatundlikult oma trükikoja eesotsas seisnud ja alati end usaldusväärse, toimeka ja austustäratava mehena tõestanud.¹⁷ Vastus taotlusele järgmise aasta märtsis oli positiivne. Alates 1832. aastast töötas küll juba linnas joonistusõpetaja, hilisema nimeka kunstniku Georg Friedrich Schlateri (1804–1870) väike litograafiatöökoda, kuid esialgu paljundas selle omanik vaid omaenda joonistusi (maastikke, kaarte jms).¹⁸ Schünmann kavatses hakata uue tehnikaga valmistama mitmesuguseid tarbetrükiseid: blankette, visiitkaarte, kutseid, noote jm nii lähi- kui ka kaugema tellija tarbeks (vt reklaamleht III.1).¹⁹

¹⁵ Statut der Kaiserlichen Universität Dorpat. S. 117. Sel moel kogunes Tartu ülikooli tsensuurikomitee juurde tsenseeritud käsikirjade ja trükiste kogu, mis sai hiljem tubliks täienduseks Tartu ülikooli raamatukogu kohalike trükiste (eestikeelsete raamatute ja *Estica*) kogudele.

¹⁶ Heinrich Laakmann. Werden und Gedeihen der Graphischen Kunstanstalt H. Laakmann, Dorpat 1837–1927. Dorpat, 1927. S. 8–9. Tütarettevõtet hakkas esialgu juhtima Laakmanni õemees August Rogmann. Kolm aastat hiljem võttis Laakmann Tartus ohjad enda kätte, ta ostis trükikoja ära ja asus 1844 lõplikult Tartusse. Peatselt tõusis Laakmanni ettevõtte juhtivaks trükikojaks ja kirjastajaks, eriti eesti raamatu osas.

¹⁷ EAA, F 995, n. 1, s. 5028, l. 1–1p.; F 1880, n. 2, s. 458, l. 78, 79.

¹⁸ EAA, F 1880, n. 2, s. 458, l. 58, 63b. Näib, et ametlikku tegevusluba Schlateril alguses ei olnud, sest kontsessiooni joonistuste ja kantseleitarvete valmistamiseks sai kivitrükikoja omanik alles detsembris 1835.

¹⁹ TÜRi säilitatava nädalalehe „Das Inland” 1838. aastakäigu lehtede vahele on köidetud litografeeritud reklaamleht sama aasta 21. märtsist, kus Schünmanni trükikoda teatab, et teostab kivitrükis töid kõigis soovitud värvides, sh kullas ja hõbedas. Peale nimetatud teadaande on Schünmanni kivitrükikoja valmistatud litodest praeguseks teada veel esimene litotehnikas eestikeelne Liivimaa kaart Schünmanni kalendris „Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1839. ajastaja päle” ja kaks illustratsiooni raamatule „Beschreibung Nischnii-Nowgorods mit seinem berühmten Jahrmärkte” (1839).

Neues Etablissement.
Die
Buchdruckerei

von

J. C. SCHÜNMANN

in

DORPAT

hat eine

Lithographische Anstalt

mit sich verbunden,

und empfiehlt solche allen Behörden, so wie Einem hohen Adel und geehrten Publico zur Anfertigung jeder in das lithographische Kunstfach einschlagenden Arbeit, sowohl zum Druck von Geschäfts-Formularen in grossem und kleinem Format, kaufmännischen Rechnungen, Preiscuranten, Trachtbüchern, Adress-, und Visitenkarten, Etiquets, Vignetten, Tauf-, Hochzeit-, und Beerdigungsbilletten, Notizen, etc. etc.

unter Versicherung sorgfältigster u.

billigster Bedienung.

Dorpat, den 21ten März 1838.

N. S.

In der Buchdruckerei sowohl, wie in der Lithographie wird in allen beliebigen Farben, wie auch in Gold und Silber gedruckt. Die nächste Schriftprobe der Buchdruckerei wird im nächsten Sommer erscheinen. J. C. Schünmann.

Johann Christian Schünmanni surma järel 1840. aastal päris trükikoja tema lesk Justine Schünmann (1803–1876).²⁰ Erinevalt levinud tavast ei abiellunud Justine uuesti, vaid viis trükitegevust esialgu ise edasi. Veel mõnda aega ilmus turule trükikoja endise omaniku nime all trükitud raamatuid. Edasi kandis firma pea 1849. aasta lõpuni nimetust „J. C. Schünmann's Wittwe”, eestikeelsetes trükistes märgiti – „...trükkitu J. C. Schünmanni lāsja man” või veidi teisiti. 1846. aastal rentis lesk trükikoja selle kauaaegsele faktorile Carl Gottlieb Mattiesenile. Juulis 1848 sai Mattiesen võimudelt ammusoovitud loa oma trükikoja avamiseks.²¹ Järgmisel aastal uuendasid partnerid rendilepingu ja firma jätkas esialgu Holmil tööd „Schünmanns Wittwe und C. Mattiesen” (Schünmanni lesk ja C. Mattiesen) nime all. Inventariloendid hoiti üksteisest lahus.²² Koos pidasid äripartnerid ettevõtet veel ligi 15 aastat. Pärast Carl Mattieseni surma aastal 1865 astus ka Justine Schünmann ärist välja ja rentis ofitsiini koos ajalehe DZ väljaandmisõigusega ülikooli raamatukaupmehele Julius Eduard Karowile (1817–1874). Kolm aastat hiljem ostis trükikoja lüübeklane Wilhelm Heinrich Christian Gläser (1821–?), kes omakorda müüs trükiseadme 1875. aastal Riist pärit Ludwig Heinrich Schnakenburgile (1849–1891). Kõigil neil on märkimisväärseid teeneid ka eesti raamatute kirjastamisel. Ajalehe DZ väljaandmine toimus kuni sulgemiseni 1875. aastal Schünmanni nime all: viimase, 1875. aasta 1. veebruaril ilmunud 27. numbri lõpus on märges: „Verl. v. J. C. Schünmann [...], Druck. v. W. Gläser” (Kirjast. J. C. Schünmann, trükik. W. Gläser).

1. 2. Schünmanni isiku- ja perekonnaloost

Johann Joachim Christian Schünmann (Schönmann, Schünemann, eestikeelsetes trükistes ka Siinmann) sündis 12. juulil 1780 (ukj)²³ Lübeckis aedniku Johann Hinrich (Heinrich) Schünmanni pojana. Trükkali isa, ristitud 1752 kui Frantz Schünmanni poeg St. Jürgeni seegist, andis linnakodaniku vande 1778 ja suri Lübeckis 9. detsembril 1804. Trükkali ema Engel Christina Kramer Ivendorfist Lübeck-Travemünde lähedalt, oli ristitud 1745 kui Christian Krameri tütar ja suri 92 aasta vanuses Lübeckis.²⁴

Õppinud kodulinnas trükikunsti, saabus Schünmann 22-aastase noormehena Riiga. Teadaolevalt töötas ta ligi aasta (1805) Miiitavis Steffenhageni trükikojas faktorina ja seejärel 8 aastat (1806–1814) Riias kroonutrükkal Julius Conrad Daniel Mülleri juures samas ametis. Oma kavatsusi raamatuäris edasi jõuda tõestas ta juba siis, andes 1810. aastal välja nime ja tänavate järgi hästi organiseeritud mahuka teatmiku „Rigasches Adreß-Buch” (Riia aadressraamat).

²⁰ Trükitud teadaanne (20. apr.1840) J. C. Schünmanni surmast ja firma ülevõtmisest Justine Schünmanni poolt. – EAA, F 1880, n. 2, s. 458, l. 102.

²¹ EAA, F 1880, n. 2, s. 458, l. 110.

²² Friedrich Puksov. Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega. Tallinn, 1933. Lk. 79–80.

²³ Das Inland, 1840, Nr. 17. Erinevalt nekroloogi andmetest ja eesti leksikonidest annavad baltisaksa teatmeteosed Schünmanni sünnidaatumiks 12. juuni 1780. Vrd: Johann Friedrich Recke ; Karl Eduard Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Bd. 4, Mitau 1832. Lk. 135. (Recke–Napiersky) ; Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1719–1960 / hrsg. von Wilhelm Lenz, Köln-Wien, 1970. Lk. 703. (edaspidi DBBL)

²⁴ Teatis hansalinna Lübecki arhiivist.

Schünmanni välimusest annab ettekujutuse ärakiri tema reisipassist Tartu raearhiivis: uus trükkal oli pruunide juuste ja habemega, tavalise suu, küllaltki pika nina, sileda valge näo ja siniste silmadega pikakasvuline mees.²⁵ Äksi pastor ja kirjamees Otto Wilhelm Masing (1763–1832), kelle väljaannete peamisi trükkijaid Schünmann oli, nimetas teda kirudes pikaks Schünmanni-eesliks, siledalõustaliseks külmaks ja jultunud meheks.

Kolm aastat pärast Tartusse asumist, 26. juulil 1817, abiellus Schünmann selleks ajaks surnud Tallinna pagarimeistri Jäkschi tütre Antoinette Jäkschiga (Jaeksch).²⁶ Sellest abielust sündis 3 tütart.²⁷ Ligi kümne aasta möödudes Schünmanni abielu lahutati ja trükkal viis 51 aasta vanusena 27. detsembril 1831 Tartu Jaani kirikus altari ette uue naise, Võru linnas tegutseva uurija-kontrolöri (sks. k. Revisor) tütre *Justine* Friedericke Dorothea von Schultzi.²⁸ Justine von Schultzi sünnikohaks annab DBBL „Haus Lubbert-Renzen“ (praegu Rēnceni Cēsise lähedal Lätis).²⁹ Uuest abielust sündisid perekonda poeg Johann Heinrich Robert (1832–1865) ja tütar Mathilde Robertine Friederike (u. 1834–1886). Perekond kuulus lihtkodanike hulka.³⁰ Trükkal Schünmann suri 60. eluaasta lävel 17. aprillil 1840 kurguvähki ja maeti Tartus Jaani kiriku kalmistule. Schünmanni ainuke poeg Robert õppis 1852–1857 Tartu ülikoolis meditsiini ja lõpetas oma õpingud pärast kaheaastast katkestust arsti kutsega 1859. a. Ta töötas seejärel linnaarstina Vitebski kubermangus Nevelis ja maa-arstina Pihkva kubermangus Novorževis, suri noore mehena.³¹ Schünmanni tütar Mathilde abiellus oma venna eesti päritolu õpingukaaslasega Heinrich Michael Engelhardt Tamman(n)iga (1833–1864),³² kes töötas arsti kutse omandamise järel (samuti 1859. a.) Jamburgi (praegu Kingisepp) linnahaiglas. Jamburgis sündis Mathilde ja Heinrichi poeg Gustav Heinrich Johann Apollon Tammann (1861–1938), hilisem maailmakuulus keemik, tunnustatud füüsikalise-keemilise analüüsi rajajana. Peale isa varast surma elas ta kolmandast eluaastast alates Tartus, kus õppis siinses gümnaasiumis ja aastail 1879–1882 ülikoolis. Hiljem oli ta Tartu ning seejärel Göttingeni ülikooli professor.³³

Trükkalilek Justine Schünmann suri 2. veebruaril 1876 neeruhaigusesse. Oma elu lõpuaastail pidi ta kannatama majanduslikku kitsikust, olles võimetu toetama ka varakult lehestunud tütart Mathildet perekonnaga. Mathilde Tammanni elatusallikaks oli tagasihoidlik sissetulek käsi- ja õmblustööst, millele lisandus aastate vältel väike regulaarne rahaline abi

²⁵ EAA, F 995, n. 1, s. 4847, l. 44p.

²⁶ Tartu Jaani kiriku meetrikaraamat 1817. aasta kohta. – EAA, F 1253, n. 3, s. 4, l. 18. Antoinette Jäksch võis olla pärit perekonnast, kelle esivanem Julius Valentin Jaeksch asutas 1762 Tallinna vanalinnas pagaritöökoja, pannes sellega aluse tänasele „Leiburi“ pagaritööstusele.

²⁷ Schünmanni tütreid: Antonie Helena (s. 1818, abielus Astafjew), Johanna Elisabeth (s. 1820, abielus Gosselmann), Olga Agneta (s. 1824, ei abiellunud).

²⁸ EAA, F 1253, n. 3, s. 5, l. 14p. DBBLs abiellumiskuupäev ekslikult 24. august 1831. – DBBL, lk. 703.

²⁹ Tartu Jaani kiriku meetrikaraamatu sissekandes Justine Schünmanni surma kohta on tema sünnipaigaks märgitud Võru linn. – EAA, F 1253, n. 1, s. 533, l. 22, nr 11.

³⁰ Isikuandmed perekond Schünmanni kohta pärinevad Tartu Jaani kiriku arhiivist (EAA, F 1253) ja Tartu linna revisjoniaktidest (EAA, F 1865).

³¹ EAA, F 402, n. 2, s. 22643, 22644; *Album Academicum* der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. von A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat, 1889, Nr 5934.

³² EAA, F 402, n. 2, s. 24862, 24863; *Album Academicum ...*, Nr 5935. Heinrich Tammanni isa Jaan/Johann, kes oli asunud perega elama von Bergide teenistuses Sangaste mõisa, põlvnes eesti talupojaperest Viljandi lähedalt Sürgavere Pajo talust.

³³ EAA, F 402, n. 2, s. 24860. Vt ka: Уно Пальм. Материалы к биографии Густава Таммана // Из истории естествознания и техники, 1976, No. 5, с. 134–141.

Sangaste krahvilt Friedrich Georg Magnus von Bergilt (1845–1938), perekonna ammuselt heategijalt.³⁴

1. 3. Trükikoja asukoht (vt Tartu plaan III.2)

1814. aasta mai alguses teatas Schünmann linnalehes, et alustab Tartus trükitegevust, elukohaks parun Üxküllli maja Kivi tänavas.³⁵ On tõenäoline, et eluruumide kõrval töötoas laoti Schünmanni ettevõtte esimesed trükipoognad ja alustas tööd puust trükipress. Peatselt otsustas Schünmann üürida uued ruumid samas lähedal Ülejõel Holmi tänavas.³⁶ Poolteist aastat hiljem võis aga soodsam positsioon kesklinnas ja trükitegevuse hulga suurenemine olla põhjuseks, miks Schünmann kolis oma töökojaga ülikooli peahoone vastu, Carl Gustav von Wahli majja.³⁷ Neli aastat tegutsemist ülikoolilinnas andis ilmselt nappide rahaliste vahenditega mehele julgust seada sihiks juba kindlama töö- ja elupaiga muretsemine ja juulis 1818 asus Schünmann oma majja.³⁸ Aasta alguses oli ta sõlminud esialgse ostulepingu klaassepp Isaak Vanderbelleni (Van der Bellen) pärijate esindaja Franz August Varoniga, mille järgi III linnaosas krundil nr. 7 asuv kolme ärklikuga puust maja koos kõrvalhoone ja juurdekuuluvaga läks hinnaga 7000 bankorubla (2000 hõberubla) 10-aastase järeilmaksutähtajaga pandituna trükikal Schünmanni valdusse.³⁹ Pärastpoole sai Holmil, Emajõe sopiga kaldast eraldatud alal asuv kinnistu nr. 7 politseinumbriks 249 ja aadressiks Holmi 9. Holmi tänav algas Ülejõel Emajõe puusillast (umbes praeguse turuhoone vastas) ja kulges Raekoja (praegu Raatuse) tänav suunas.⁴⁰ Holmi elanikud, kelle hulgas kohtas ka eesti nimesid, kuulusid peamiselt käsitöölise või vaesema elanikkonna kihti, kuid seal leidis ka üksikuid aadlikele kuuluvaid krunte. Schünmanni naabriteks olid näiteks pagar, värval, raehärra, kaupmees, voorimees, leskproua, linnavalitsuse ülemsekretär, kabjasepp, tuletõrjuja jt. Küsimusele, kas teated Schünmanni elukohtadest tõendavad ühtlasi trükikoja töötamist nendel aadressidel, võib vastata jaatavalt. Kinnituse leiame ühest 1819. aasta algul ilmunud ajalehekuulutusest⁴¹ ja Tartu majade 1828. aasta taksatsioonandmestikust.⁴²

³⁴ EAA, F 1874, n. 1, s. 1566, l. 7.

³⁵ DZ, 1814, Nr. 35. Parun Üxküllli maja asus III linnajaos, krundil nr. 106 (praegu Ülejõel umbes Kivi ja Pika tänavaga jõe poolsel nurgal). Vt: Geometrische Charte, von der Kreis Stadt Dorpat. Sowie selbige gemessen im Jahr 1787 von dem Dörptschen Kreis Revisor Otto Gustav Dreyer, Copirt im Jahr 1792 von Conrad Martin Sengbusch.. – EAA, F 995, n. 1, s. 6851/3; kättesaadav ka online: URL http://www.tartu.ee/vaateid_vanast_Tartust/rakendus/tartu_kaardid.swf

³⁶ Teadaanne Schünmanni elama asumisest Varoni, endisesse Vanderbelleni majja. – DZ, 1815, Nr. 13.

³⁷ DZ, 1816, Nr. 73. Carl Gustav von Wahli (u. 1766–1825) maja asus I linnajaos, krundil nr. 50 (praegu Ülikooli tn. 15). Varem kuulusid kõnesolev päruskrunt ja maja raamatukõitja C. Mitscherlichile. Tema surma järel ostiski krundi majade 1810. aasta taksatsiooni andmetel Sootaga mõisa rentnik, estofiil Carl Gustav von Wahl. – EAA, F 995, n. 1, s. 26332; Niina Raid. Tartu vanemaid ehitisi. Tallinn, 1981. Lk. 60.

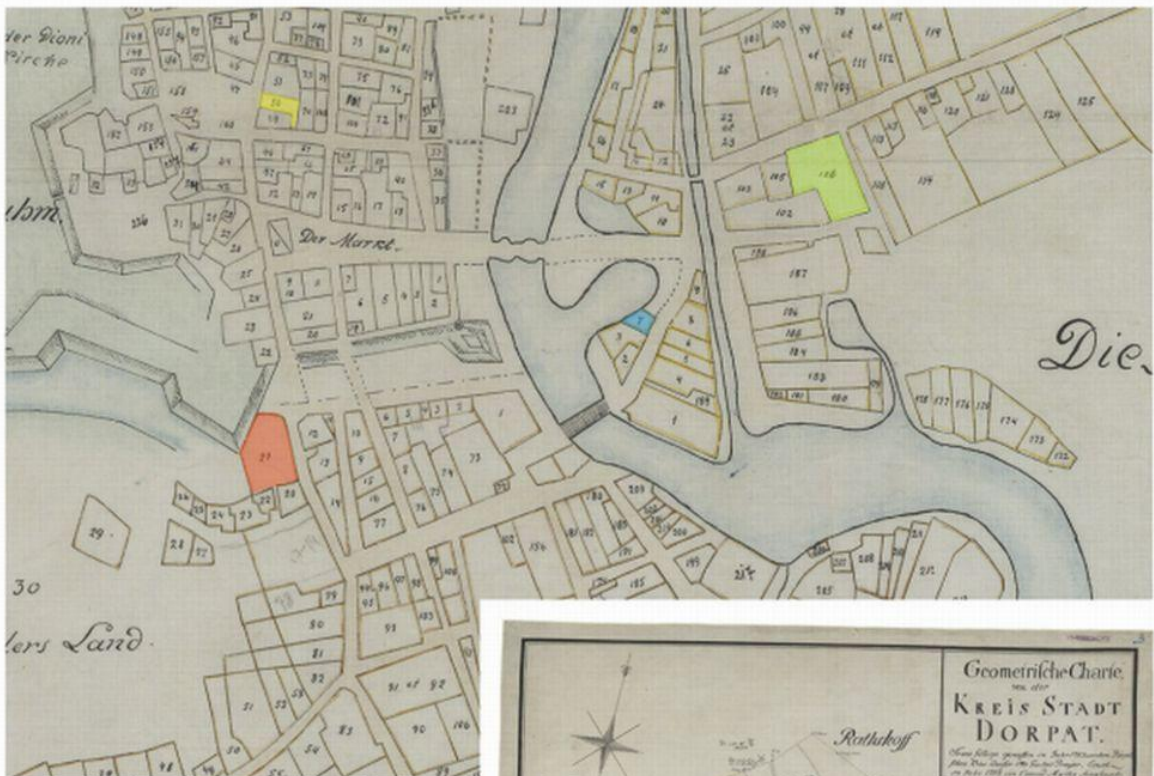
³⁸ DZ, 1818, Nr. 55. See peaks olema sama maja, mida Schünmann üüris 1815. aastal, vt viide 36.

³⁹ EAA, F 2381, n. 2, s. 1755. Klaassepp Vanderbelleni oli maja ostnud 1797. aastal ehitusmeister Johann Christoph Knaut(h)ilt. Tartu ülikooli taasavamise aegu, 1802. aasta mais, oli seal üürinud eluruumid keemia-farmaatsiaprofessoriks valitud Philipp Heinrich Gottlob Arzt, kes alustas sealsamas köögi ümberehitamist ülikooli esimeseks keemialaboratooriumiks. Sama aasta augustis leidis professor Arzt Holmil õnnetult uppumissurma. Aastal 1805 elas selles majas professor Adam Christian Gaspari. – Tullio Ilomets; Elsa Kudu. Tartu ülikooli keemiakabinet ja laboratoorium 19. sajandi algusaastail // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 5. Tartu, 1977. Lk.159–160.

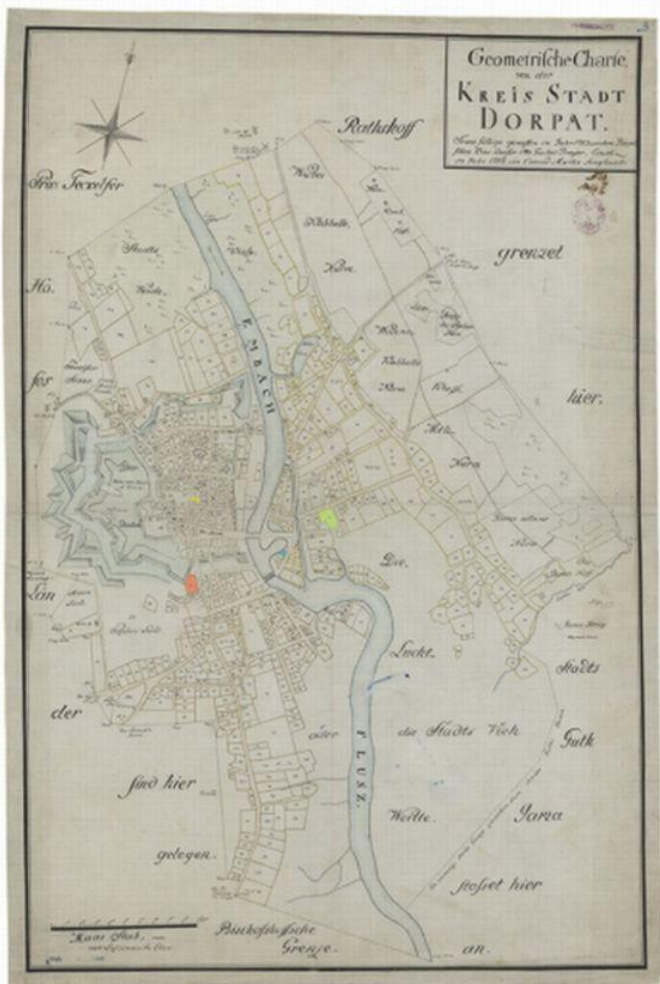
⁴⁰ Holm oli varem Emajõe ja selle haruga piiratud saar. Kivisilla ehitamise aegu aeti ühenduse kergendamiseks jõeharu suuremas osas kinni. Hiljem täideti ka jõesopp, samuti pisut kaugemal asuv kitsas kanal. – Tartu : [koguteos] / Tartu linna-uurimise toimkonna korraldatud ja toimetatud. Tartu, 1927. Lk. 11.

⁴¹ DZ, 1819, Nr. 6. Mitut sorti seinakelli müügiks pakkuva Augustin Doreri asukohaks antakse: vana puusilla lähedal, härra Schünmanni trükikoja vastas.

⁴² EAA, F 995, n. 1, s. 26220, l. 66.

- Schünmanni trükikoja tõenäoliselt esimene rendiasukoht 1814. a. (Ülejõel)
- Schünmanni trükikoja rendiasukoht aa. 1816-1817 (üliskooli peahoone vastas)
- Schünmanni maja, kus asus ka trükikoda alates 1818. a. (Ülejõel)
- Schünmanni-Mattieseni ühendatud trükikoja asukoht 19. saj. keskpaigast (Vallikraavi tänava algul)

Ill. 2. Tartu plaan, O. G. Dreyeri 1787. a. mõõdistuse järgi kopeerinud C. M. Sengbusch 1792. – EAA, 995.1.6851,I,3

Pere ja tööliste eluruumideks oli kasutada viis tuba üldpinnaga 82 m² ja kolm ärklituba 50 m², trükikoja tööruumid paiknesid kahes omaette toas (arvatavasti kõrvalhoones), suurem neist 75 m² ja väiksem 10 m².⁴³ Töölised elasid samas, mida võib järeldada elanike loetelust: näiteks oli 1831. aastal Schünmanni majas 11 tuba ja 16 elanikku.⁴⁴

Kümne viimase eluaasta jooksul suutis Schünmann oma majavaldust täiustada, ehitades puumaja kõrvale kuue toaga kivimaja, mida ühendas omavahel eeskoda (Vorhaus), ning rajades silmarõõmuks väikese lilleaia. 1856. aastal hinnati Tartu majade taksatsiooni käigus selle kinnistu väärtuseks 4607 hõberubla.⁴⁵ Kivist majaosa neljas toas elas sel ajal lesk Justine Schünmann perega, kahte tuba üüris aga tema äripartneriks tõusnud Carl Mattiesen. Ärklitega puumaja oli samuti välja üüritud. Schünmanni-Mattieseni ühendatud trükikoda oli selleks ajaks Holmilt üle viidud Mattieseni kivimajja tänase Vallikraavi tänava alguses, täpset aega pole õnnestunud kindlaks teha. On teada, et Carl Mattiesen ostis aastal 1853 Otto v. Wahli pärijatelt 5000 hõberubla eest Tartu II linnajaos Vallikraavi ja Vana (praegu Ülikooli) tänava nurgal asuva kinnistu nr. 21. Ehitusmeister Reus(s)ner oli juba 1849. aastal alustanud sinna Vana tänava ääres asuva puust elumaja taha ühekorruselise kivimaja (praegu Vallikraavi tn 4) ehitamist, mis atesteeriti 1852. Edaspidi seda hoonet, kuhu paigutati trükikoda, täiendati — juurde ehitati poolteist korrust. Sellisena teenis hoone trüki- ja raamatuasjandust enam kui poolteist sajandit, pakkudes viimase ajani peavarju OÜ Greifile kuulunud Mattieseni Raamatukauplusele.

Johann Christian Schünmanni kinnistu Holmi tänavas päris omaniku surma järel 1840. aastal tema lesk, lõplikult vormistati ostu- ning pärandidokumendid Justine Schünmannile riigilõivu pikaleveninud maksmise tõttu alles jaanuaris 1857. Kui Justine Schünmann 1876. aastal testamenti jätmata suri, läks majavaldus — „osalt kivi- osalt puust elumaja koos kõrvalhoonete ja juurdekuuluvaga“⁴⁶ tema tütre, lehestunud Mathilde Tammanni omandusse. Viimane pidi tasuma majal lasuvad võlad ja maksma välja teistele pärijatele määratud osakud — kõik kokku 10 tuhat rubla. Peatselt, 1879. aasta juunis, müüs Mathilde Tammann maja kaupmees Martin Jürgensonile. Edaspidi käis maja veel mitme omaniku (sh Jaan Tedder, Ernst Robert von Stryk) käest läbi, kuni jõudis 1922. aastal Jaan Rästa ja Arnold Laane omandusse. Need mehed pidasid Holmi tn 7, 9, 11 kauplust (raud- ja teraskaubad, klaas-, ehitus- ja põllumajandustarbed) kuni selle natsionaliseerimiseni nõukogude võimu poolt oktoobris 1940. Kogu piirkond hävis 1941. aastal sõjatules.

1. 4. Kodumaise trükinduse seis 19. sajandi algupoolel

19. sajandi esimestel aastakümnetel oli trükitööstus Venemaal veel nõrgalt arenenud, paremini oli raamatute trükkimine edenenud Peterburis ja Moskvast. Tõuke raamatute trükkimise elavdamiseks andis senati ukaas 9. veebruarist 1802, mis taastas vahepeal keelatud eratrükikodade tegevuse: nüüd võis jälle asutada „vabu trükikodasid“ kõigis Vene riigi linnades, trükkida raamatuid nii vene- kui ka võõrkeeltes. Ettevõtte

⁴³ Mõõdud kaasajastatud.

⁴⁴ EAA, F 995, n. 1, s. 1494, l. 21.

⁴⁵ EAA, F 955, n. 1, s. 26859.

⁴⁶ EAA, F 2381, n. 2, s. 1755, l. 47–49.

asutamiseks piisas politseivalitsuse ja tsiviilkuberneri loast, mis kujunes tavaliselt rae arvamuse põhjal. Trükikodade arvu poolest sammusid esirinnas Balti kubermangud, kus Schünmanni ajal töötas 7–9 trükikoda. Neist kõige võimsam, Vene riigi esimeste omataoliste hulka kuuluv trükikoda ja kirjastus “J. F. Steffenhagen und Sohn” (J. F. Steffenhagen ja Poeg) asus Kuramaal Miitavis. Liivimaa pealinnas Riias töötasid linnatrükkal Wilhelm Ferdinand Häckeri (1774–1842) ja kroonutrükkal Julius Conrad Daniel Mülleri ofitsiivid. Põhja-Liivimaal trükkis Tartu kõrval 1809. aastast Pärnus Johann Gotthard Marquardt (1780–1858). Eestimaa kubermangu mõlemad trükikodad paiknesid Tallinnas: vanem neist — aastast 1634 pidevalt töötanud Tallinna linna ja gümnaasiumi trükikoda ning 1802 rajatud Johann Hermann Heinrich Gresseli (1769–1845) trükiettevõtte. Siinsed trükkalid kurtsid krooniliselt, võib-olla küll veidi liialdades, tellimuste vähesuse üle. Toodangu suurust ja repertuaari mõjutas ajalooliselt väljakujunenud olukord, kus õiguslik ja majanduslik võim oli koondunud väiksearvulise, peamiselt saksa rahvusest kogukonna kätte. Baltisaksa rahvakillu ees olid avatud haridusasutuste ukсед ja oli lahti tee raamatukultuuri juurde. Kuid selle arvukus ei olnud Läänemere provintside piisavalt suur, et moodustada mõjukat haritlaste-literaatide kihti. Siin võis kirjastaja arvestada reeglina väga hea raamatu korral 150 eksemplari müügiga, vaid üksikud väljaanded jõudsid tiraažini 250 eksemplari.⁴⁷ Alles pärisorjusest vabanenud eesti talupoegadele, kelle hariduslik põhi, silmaring ja lugemisoskus olid sel ajal veel algelisel tasemel (koolikohustus kehtis Liivimaal küll juba 1739. aastast), piisas Otto Wilhelm Masingu arvates heal juhul vaid piiblitekstide veerimisest. Miinimumoskusega nähti Lutheri väikese katekismuse viie peatüki ülesütlemist, iseseisvat Piibli või Uue Testamendi lugemise oskust ning sagedamini kasutatavate kirikulaulude tundmist. Alles hiljem lisandus kirjutamise ja arvutamise õpetus. Eestikeelsete raamatute koostajad, tõlkijad või trükki aitajad olid suures osas muulased — kohalikud saksa rahvusest pastorid või estofiilsed haritlased —, lisaks ka mõned eesti päritolu hernhuutlased, kes muretsesid rahva harimise ja õpetamise eest luteriusu põhimõtete valgusel. Lugada oskajate arv oli suurem Lõuna-Eestis, kus juba 18. sajandil oli asutatud arvukamalt talurahvakoole. Vähesed eestlased, kes olid suutnud läbi murda seisuslikust müürist ja omandanud kõrgema astme koolihariduse, astusid trükisõnas välja saksa keeles ja läksid eestlusele kaduma. Alles 1840. aastail hakkas oma rahvast tunnustavate haritud eestlaste arv kasvama.⁴⁸ Eestikeelsete raamatute autorite sekka ilmus üha rohkem eestlasi, eestikeelne trükisõna hakkas järk-järgult kasvama ka Tartu trükikodades. Seda aega on hakatud nimetama eesti rahva eelärkamisajaks.

1840. aastate keskel tõi Laakmanni trükikoja ärijuht August Rogmann nädalalehe „Das Inland” esimese kiirpressiga trükitud numbri ilmumisele pühendatud artiklis⁴⁹ esile kolm põhjust, mis olid takistanud kohaliku raamatutööstuse hoogsamat laienemist:

1) raamatuid lugeval ja kirjutaval saksa elanikkonnal ei ole mingeid suhteid vaid väheseid kooliraamatuid ja kalendreid vajavate eestlaste ja lätlastega

2) vajadus saksakeelsete raamatute järele, alates aabitsatest kuni puht teaduslike väljaanneteni, rahuldatakse äärmiselt vähesel erandiga Saksamaa toodangu abil;

⁴⁷ [Garlieb Helwig Merkel.] Statistische Rechtfertigung unserer literarischen Dürftigkeit // Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland : Literärischer Begleiter, 1832, Nr. 3, 7. Eesti-, Liivi- ja Kuramaal elas 1830. aastail umbes 80000 sakslast. Tartu ülikooli rektori Gustav Ewersi andmeil oli Tartus 1826. aastal 8590 elanikku, kellest umbes pooled olid sakslased. – Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung. Dorpat, 1827. S. 2. ; Tartu : ajalugu ja kultuurilugu / koost. Heivi Pullerits. Tartu, 2005. Lk. 128.

⁴⁸ Mart Laar. Äratjad. Tartu, 2005. Lk. 253.

⁴⁹ August Rogmann. Die Buchdruckereien der Ostseeprovinzen // Das Inland, 1846, Nr. 29, Sp. 673; Nr. 30, Sp. 693, 694.

3) paljud siinsed autorid lasevad oma teosed välismaal kirjastada või siis tellivad kohalikud kirjastajad trükitoo piiri tagant.

Tõepoolest, see tendents ilmnes juba Grenziuse ajal ja jätkus ka edaspidi. Kohaliku raamatuturu piiratuse tõttu loodeti raamatu kirjastamise või trükkimisega väljaspool Tartut pääseda Euroopa või Peterburi laiemale turule. Rogmanni hinnangul olid siinseid olusid käsitlevate teoste tiraažid vaid 300–500 eksemplari, üksnes kohustuslike kooliõpikute ja rahvaraamatute trükid ulatusid 2000–5000 eksemplarini.

1.5. Trükikoja sisseseade

19. sajandi esimestel aastakümnetel sammus siinmail trükikunst tehnilise külje poolest sisetallatud rada. Töökorraldus, tähetüübid ja trükipressid olid varasemate sajanditega võrreldes põhimõtteliselt vähe edasi läinud. Tekst laoti endiselt käsitsi, üksnes trükikirjad olid puhtamalt lõigatud. Käsiressid olid puust või varustatud vaid mõne metalldetailiga. Üha kasvavat nõudlust trükitoodete järele sai rahuldada töösolevate presside, ladujate ja trükijate arvu suurendamisega.⁵⁰

Kohalikke olusid arvestades oli Schünmanni trükikoja tehniline varustus suhteliselt hea. Juba algul oli tal kasutada kaks puupressi ja teatud kogus uusi trükitüüpe, millele telliti Berliinist ja Königsbergist lisa. Varsti liideti juurde Grenziuse sisseseade, sh kaks pressi, nii et 1818. aasta algul lubas Schünmann hakata tööle nelja pressiga.⁵¹ 1830. aastail oli töökojas juba 6 pressi. Kaks vilunud töölist (laduja ja trükija) tegid päevas keskmiselt 2000 äratõmmet või 1000 kahepoolse trükiga trükipoognat. See vastas jõudlusele Saksamaa töökodades.

Ühe trükipoogna jaoks vajati umbes neli puuda trükitüüpe. Trükikirjadest oli Schünmannil: fraktuur (saksa, eesti ja läti keele jaoks, kusjuures kaks viimast neist vajasid veel eritähti, mida Schünmann aja jookul ka muretses), antiikva ja kursiiv (kõigi romaani keelte, sh ladina keele jaoks) ning kreeka tähed (peamiselt antiikautorite tekstide reprodutseerimiseks). Kasutada võis Grenziuselt üle võetud ülikoolile kuuluvaid vene⁵²,

---

⁵⁰ Revolutsioonilise tähtsusega leiutiseni jõudis Friedrich König Eislebenist, kes arendas mitme vaheastme kaudu välja kiirpressi. Aastal 1814, kui Schünmann avas Tartus trükikoja, trükiti esmakordselt kiirtrükimasinaga Londoni „Times”. Läänemereäärsete Balti kubermangude trükikodadest hankisid kõige varem (1840) kiirpressi Steffenhagen Miitavis ja Müller Riias, aasta pärast (1841) ka Häcker Riias. Eesti alal muretses teadaolevalt esimesena kiirpressi 1846. aastal Laakmann Tartus, seejärel „Lindfors Päärijad” Tallinnas (1851). – Eesti entsüklopeedia. Kd. 11. Tallinn, 2002. Lk. 543. Praegu pole selge, millal võttis kiirpressi kasutusele Schünmanni-Mattieseni trükikoda. Tartu trükitoölise Jaan Virki 1962–1963 koostatud Tartu trükikodade ajaloo käsikirjas ja tema sulest pärinevas Mattieseni vanima kiirpressi kirjelduses, mida säilitatakse Tartu Linnamuuseumis (TM), samuti Tartu trükiajaloo valgustaja Arnold Everausi J. Virkile tuginevates käsitlustes väidetakse, et esimesena tõi kiirpressi Tartusse Carl Mattiesen hiljemalt 1845. Sellel oleval aastatel 1846–1849 valminud täispiibli „Piibli Ramat” 4. trükk (ilmus tegelikult 1847–1849 trükina „Schünmanni lesse kirjadega”). Trükimasin ise oli valmistatud Saksamaal Oberzellis Würtzburgi lähedal König & Bauer vabrikus (jrk. nr. 2721). Vt: Jaan Virk. Trükikodade ajaloo Tartus, 1963, käsikirjas 5. poognal. – TM 581/Ar. 2407, 2323. Kuni viimase ajani oli see, 1962. aastast Tartu Linnamuuseumi kogudesse kuuluv ajalooline trükipress eksponeeritud kunagises Mattieseni trükikojamajas asunud Wilde’i kohvikus. Selles kiirpressi kasutuselevõtmise aastal on põhjust kahelda. J. Virk kirjeldab kiirpressi täpset paiknemist Mattieseni trükikoja kiviehitises, mis sai võimalik olla alles hoone ehitamisest 1849 (Tartu Fooktikohult taotles Mattiesen nn ehitustestaati alles 1852. – EAA, F 996, n. 3, s. 922, l. 1–4). Dokumentaalselt pole selgunud, et Mattiesen oleks omanud kiirpressi Schünmanni ettevõtte faktorina ja et see oleks paiknenud sel juhul trükikoja tollases asukohas Holmil.

⁵¹ Otto Wilhelm Masingu kirjad ... 1. kd. Lk. 210.

⁵² Ülikooli nõukogu 1818. aasta aruandes hinnati vene keele tüüpide kogust ja koostist ebapiisavaks, hiljem nende kogus suurenes.

kreeka ja idakeelte (heebrea, rabiini, samaaria, süüria, araabia, kopti, armeenia, estrangeeli) trükitüüpe ning väikest kogust mitmesuguseid astronoomia-, meditsiini-, keemia- ja matemaatikasümboleid, kokku üle 1500 naela. Trükikirjad pärinesid 1807. aastast Leipzigi firma Breitkopf & Härtel tähevalukojast, nende valik oli mitmekesine (26 liiki), kuid kogus ebapiisav. Näiteks, kreeka kirjade komplektist, mis oli siinmail ainus omataoline, piisas esialgu vaid paari lehekülje trükkimiseks. Õppejõudude taotlusele, muretseda klassikateoste väljaandmiseks juurde kreeka ja araabia tähti, vastas ülikooli nõukogu eitavalt. Seetõttu trükiti näiteks professor Samuel Gottlieb Rudolph Henzi (1794–1829) tekstide kogu „*Fragmenta arabica*” (1828, Araabia fragmendid) ülikooli kulul Peterburi Teaduste Akadeemia trükikojas. Šriftide ebapiisavad kogused takistasid, vähemalt esialgu, suuremate tellimuste täitmist. Näiteks tahtis juuraprofessor Christoph Christian von Dabelow (1768–1830) välja anda õppetööks äärmiselt vajaliku kriitiliselt töödeldud seadustekogu „*Corpus juris civilis*”, mille tarbeks rahvahariduse departemang oli eraldanud 7000 hõberubla. Schünmanni trükikoda ei suutnud aga mitme aasta jooksul tööd ette võtta. Vahepeal ilmus samalaadne raamat Saksamaal ja Dabelow andis ausa inimesena raha tagasi.⁵³

Soovitud trükipilt saavutati erineva suurusega trükikirju kasutades. Soliidsemas trükiettevõttes ei tohtinud puududa järgmised seitset kraadi trükitähtede komplektid: nonparell (6 p.) ja ptii (8 p.) leksikonide või joonealuste märkuste jaoks; borgis (9 p.) ja korpus (10 p.) teaduslike tekstide jaoks; väiketsiitsero (11 p.), tsiitsero (12 p.) ja väikemittel (13 p.) eesti ning läti rahvaraamatute jaoks.⁵⁴ Aastatel 1819–1820 muretses Schünmann tõenäoliselt Braunschweigist Otto Wilhelm Masingu eestikeelsete väljaannete jaoks erimärkidega tähed: punkteeritud (punkt all) ja aktsentueeritud (rõhumärgiga) vokaalid, „õ” tähistamiseks võeti laduja Carl Michleri (Michel) ettepanekul kasutusele kreeka tsirkumfleks.⁵⁵ Selle tähe olemasolu Schünmanni trükitüüpide repertuaaris oli põhjuseks, miks Äksi pastor Masing pöördus oma eestikeelsete tekstide paljundamiseks ikka ja jälle Schünmanni poole. Jaanuaris 1818 kirjutab ta oma ametivennale, Pärnu pastorile Johann Heinrich Rosenplänterile (1782-1846): „Minna ollen kauagi kahhewahhel olnud, kumma trükkija kätte ommad pühhapäwa wahheluggemissed anda. wimaks se uus tähhekenne (~) Schünemannil andis wõita, sest et Greslil sedda tippokest ep olle.”⁵⁶ Pärnu trükkjal Johann Gotthard Marquardt (1780–1858) muretses Masingu eestikeelsete tekstide jaoks vajalikud trükikirjad 1822. aastaks.⁵⁷ Selle aasta algul Pärnus ilmuma hakanud Masingu „Marahwa Näddala-Lehes” esinevad nii õ-täht kui ka erimärkidega tähed. Pärnu trükikojal polnud aga piisavalt teisi vajalikke kirjaliike. Näiteks, 1827. aastal sai Marquardt antiikvas laduda vaid pool poognat.⁵⁸ Schünmanni juures oli olukord parem, kuid mitte alati kliente rahuldav. Otto Wilhelm Masingu kirjelduse järgi oli Schünmanni trükikoda üle koormatud ja mõnede jämedamate kirjatüüpide tagavara poolest nii väike, et kuus ladujat, peremees ise seitsmes, pidid võtma tähti üksteise šriftikastist või jätma puuduvate tähtede jaoks laoritta lüngad. Mõnikord kogunes augukohti poogna peale üle 200. Lüngad täideti alles kolmanda korrektuuri

⁵³ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования (1802–1902). Т. 1 / под ред. Г. В. Левицкого. Юрьев, 1902. С. 509–510.

⁵⁴ August Rogmann. Die Buchdruckereien der Ostseeprovinzen... . Sp. 674–675.

⁵⁵ Otto Wilhelm Masingu kirjad Heinrich Rosenplänterile, 1814–1832. 2. kd., 1819–1820, kirjad 49–116 / koost. L. Anvelt jt. Tartu, 1996. Lk. 120, 174.

⁵⁶ Otto Wilhelm Masingu kirjad ..., 1. kd. Lk. 210.

⁵⁷ DZ, 1822, Nr. 4.

⁵⁸ Otto Wilhelm Masingu kirjad Heinrich Rosenplänterile, 1814–1832. 4. kd., 1824–1832, kirjad 216–283 / koost. L. Anvelt jt. Tartu, 1997. Lk. 154.

järel, siis kui mõnelt raamilt sai tüübid maha võtta.⁵⁹ Selline töökorraldus põhjustas rohkelt vigu ja ebapuhast trükipilti, kui vahele sattus vale suurusega täht. Nii pidi Schünmann trükivigade tõttu trükkima 1820. aastal uuesti kaks poognat Masingu tõlgitud talurahvaseadusest.⁶⁰ Tähtede äravahetamisega sõna sees tuli vahel ette koomilisi kombinatsioone, millega Schünmann saavutas just mitte kõige meeldivama kuulsuse. Kord esitas ta ladinakeelses ülikooli loengukataloogis professor Ledebouri tiitliga „equus” (hobune) „eques” (rüütel) asemel, teine kord seisis DZ lõpus aga tsensorinime „Bröcker” asemel „Blöcker” (blokeerija) või trükiloa „Den Druck erlaubt etc.” kinnitamiseks „Den Dreck erlaubt der Censor B” (Sõnnikut lubab tsensor B).⁶¹

1. 6. Töökorraldus

Schünmann alustas hoogsalt. Juba esimesel tegevusaastal ületas ta raamatute trükkimises oma võistlejat Grenziust. Sellide arv kõikus 3–6 vahel, lisaks paar õpipoissi, omanik töötas ise täie jõuga ees. Tallinna linna ja gümnaasiumi trükikojas oli 19. sajandi alguses tööliste arv umbes sama: 3 selli ja 2 õpipoissi.⁶² 1821. aastal toimetab Schünmanni juures Tartu Käsitööliste Gildi teatel 9–10 selli ja õpipoissi.⁶³ Sellide palgasuuruse kohta otsesed andmed puuduvad, kuid on teada, et Grenziuse juures oli nendel prii ülalpidamine ja 100 rbl. palka aastas, umbes sama palju said sellid 18. sajandi lõpus ka Tallinnas: 2 rbl. nädalas ning prii ülalpidamine (toit ja korter).⁶⁴ 2. jaanuaril 1819 kirjutab Schünmann koos oma viie selliga alla trükikalite haige- ja matmiskassa põhikirjale. Kassa sai tegevusloa küll alles viie aasta pärast, kuid siit ilmnevad tol ajal Schünmanni ettevõttes töötanud sellide nimed: H. W. Biebendt, C. Michler, J. F. Muchow, F. J. Pulsdorff ja J. W. Schultz.⁶⁵ Tavaliselt olid väljaõppinud trükitehnilised pärit Saksamaalt, aga rakendati ka kohaliku päritoluga tööjõudu. Olles õppinud Tartu kreiskoolis, alustas 1824. aastal Schünmanni juures 15-aastase õpipoisina Carl Gottlieb Mattiesen, eesti soost metsavahi poeg Avinurmest. Pärast kuueaastast õpiaega sai temast trükisell, 1835. aastal trükikoja faktor ja edaspidi firma kaasomanik. Ülikoolilinnas sai väljaõppe ka trükikoja kunagise omaniku poeg Johann Carl Grenzius (1800–1826), kes taotles 1824. aastal edutult luba teise trükikoja asutamiseks Tartus.⁶⁶ Ladujatest on teada eelnimetatud Carl Michler ja noorelt surnud trükisell Heinrich Jentsch (Genz, Jensch, Jönsch, u. 1798–1826) Zittaust.

Trükitehnilise tellimuste hulk suurenes aasta-aastalt, kuid ebameeldivusi valmistas nende laekumise ebahühtlus — suvel ei jätkunud tööd ja tööliste arvu pidi vähendama, talvel oldi tööga üle koormatud. Oskustööliste juurdesaamine (tavaliselt Saksamaalt) oli aeganõudev ja nende pidamine kallis. Töö puudumise korral tuli neid ikkagi enda juures ülal pidada, et vajaduse kasvades oleks tööline kiiresti võtta.

⁵⁹ Otto Wilhelm Masingu kirjad ... 2. kd. Lk. 251, 319.

⁶⁰ Lihwlandi-ma Tallorahwa Seädus. Essimenne–Kolmas jaggu / [tlk. Otto Wilhelm Masing]. Tartu, 1820.

⁶¹ Erinnerungen des weil. Universitäts-Bibliothekars zu Dorpat Emil Anders nebst einer Biographie und Charakteristik des Verfassers / hrsg. von Schroeder. Reval, 1892. S. 102–103. (Separatabdruck: Baltische Monatsschrift, 1892, Bd. 34, Heft 1-5).

⁶² Tiiu Reimo. Raamatukultuur Tallinnas... . Lk. 64.

⁶³ EAA, F 1819, n. 1, s. 69, l. 57p.

⁶⁴ Tiiu Reimo. Raamatukultuur Tallinnas... . Lk. 64.

⁶⁵ Statuten der Kranken- und Begräbnis-Kasse für die Dorpatische Buchdrucker-Gesellschaft. Dorpat, 1826. S. 8. See EKM Arhiivraamatukogus säilinud trükis on esimese trükitehnilise põhikirja järeltrükk.

⁶⁶ EAA, F 995, n. 1, s. 4937, l. 1; s. 5203, l. 2. Johann Carl Grenzius oli eelnevalt töötanud neli aastat Riias linnatrükkilist tädimehe Wilhelm Ferdinand Häckeri juures. Trükitehnilise asutamise loa taotlemisel väitis ta end omavat täielikku trükitehnikat ja oskusi trükitehniliseks. Kavatsuste nurjumisel töötas ta järgnevalt Schünmanni juures sellina. J. C. Grenzius suri noore mehega, jättes maha ainelistes raskustes lese Wilhelmine koos pojaga.

1. 7. Trükihinnad

Juba algusest peale võttis Schünmann trükitöödest kaks korda kõrgemat hinda kui Grenzius. Kui ülikool oli tellinud Schünmannilt 1815. aastal sügissemestri ladinakeelse loengutekataloogi paljundamise, pidi nõukogu üllatusega tõdema, et arve ühe poogna eest oli varasemaga võrreldes topelt kõrgem. Seetõttu otsustati tellida edaspidi teaduskondade poolt väljastatavad trükised jätkuvalt Grenziuse trükikojast.⁶⁷ Jõudnud ülikoolilinnas monopoolsesse seisundisse, jätkas Schünmann hindade üleskrüvimist veelgi. Tuleb tunnistada, et siinsed trükihinnad kujunesid väikeste tiraažide tõttu tublisti kõrgemaks kui mujal Lääne-Euroopas. See asjaolu ei jäänud märkamata ka krahv François Gabriel de Bray'l (1765–1832), kui ta koostas ülevaadet Liivimaast: „Schünmanni trükikoda, kus see teos trükiti, on hästi varustatud, kuid trükihinnad selles provintsis on väga kõrged. Königsbergi trükkalid töötavad tunduvalt mõõdukamate hindadega. See toob neile rohkem tööd ja kasu.“⁶⁸

Trükitoote hind sisaldas tasu ladumise, trükkimise ja paberi eest ning olenes tiraaži suurusest.⁶⁹ Poogna hind tulenes tüüpide arvust ladumisraamil. Kui võrrelda Tartu hindasid tasuga sama mahuga töö eest Tallinnas, peab tõepoolest nõustuma kriitikaga: näiteks nõudis Schünmann 1819. aastal Otto Wilhelm Masingu koostatud piiblitöö käsikirja⁷⁰ poogna paljundamise eest 500 äratõmbe korral 185 rbl., kusjuures 400 rbl. B.A. tuli kohe sisse maksta. Sama suure töö ja paberi eest võtnuks Gressel Tallinnas 150 rbl. B.A. poognast, lubades viimased tuhanded isegi 25 rbl. odavamalt trükkida.⁷¹ Aastatega hinnad tõusid. 1835. aastal maksti dissertatsioonide trükkimise (leheküljel 30–34 rida) ja paberi eest 34 rubla B.A. poognast. Paremal paberil kinkeeksemplaride eest tuli maksta eraldi. Veerurea eest DZs oli taks eraisikutele 15 kopikat. Kubermanguvalitsus kehtestas 1821. aastal sama hinna ka rae- ja politseivalitsuse kuulutustele.⁷²

Tellijate rahulolematuse Schünmanni kõrgete hindadega sundis neid sageli otsima trükivõimalusi mujalt. Soovist sundida Schünmanni mõõdukusele suhtus Tartu raad 1824. aasta jaanuaris pooldavalt ülikooli itaalia ja saksa keele lektori Eduard Raupachi (1793/1794–1882)⁷³ taotlusele avada Tartus teine trükikoda.⁷⁴ Raupach, kes oli õppinud ka Berliini ülikoolis ning reisinud ringi Euroopas, oli juba varem Tartus välja andnud kultuuriajakirja ja soovis

⁶⁷ EAA, F 402, n. 4, s. 83, l. 52.

⁶⁸ [François Gabriel de Bray]. *Essai critique sur l'histoire de la Livonie suivi d'un tableau de l'état actuel de cette Province*. 3. Dorpat, 1817. P. 255.

⁶⁹ Tiraaži puhul 500 eksemplari võttis Schünmann 25–35 rubla, Peterburis maksis taoline töö 20 rubla.

⁷⁰ Wanna-seäduuse-aja sündinud asjad / mis Wannas Testamentis ja nore rahwa õppetuseks trükki pannud Otto Wilhelm Masing. Tartu, 1819. (nr 624). Artiklis käsitletud või viidatud eestikeelsete teoste puhul antakse sulgudes teose järjenumbrerahvusbibliograafia väljaandes „Eestikeelne raamat 1525–1850“ (Tallinn, 2000), tartukeelsete trükiste eristamiseks järgneb numbrile tärn (*); EP numbri järel tähistab rahvusbibliograafia väljaandes „Eestikeelne ajakirjandus 1766–1940“ (Tallinn, 2002) registreeritud eestikeelseid perioodilisi väljaandeid.

⁷¹ Otto Wilhelm Masingu kirjad... . 2. kd. Lk. 82, 116–117.

⁷² Kuulutuste avaldamine DZs andis trükkalile märkimisväärset teenistust. Eriti tõhus oli teenistus laadapäevadel. Tartu kuulsad laadad toimusid igal aastal alates 7. jaanuarist 3 nädalat. Siis oli lehes kuulutusi ja teadaandeid mitme lehekülje jagu.

⁷³ Haapsalus apteekri pojana sündinud ja Tartu ülikoolis õppinud lektor K. E. Raupach oli oletatavalt eesti päritolu. – Malle Salupere. Töed ja tõdemused : sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1998. Lk. 146.

⁷⁴ EAA, F 995, n. 1, s. 4847, l. 61. Raupach oli oma taotlusega kindlasti usaldusväärsem kui noor trükkalipoeg J. C. Grenzius, vt viide 66.

nüüd jätkata taolise perioodikaväljaandega.⁷⁵ Kirjas raele protesteeris Schünmann ägedalt uue trükikoja asutamise vastu: tema veendumuse järgi polnud ülikoolis teist ametit pidaval mehel vähematki aimu trükikojast ja selle juurde kuuluvaist trükitüüpidest, ka puuduvat võlgelaval lektoril nende muretsemiseks ainelised vahendid. Jaanuari lõpus võttis Raupach oma taotluse tagasi põhjendusega, et asjatundjate arvamuse kohaselt saab Tartus teine trükikoda toimida vaid koos laialdase kirjastustegevusega. See nõuab aga ühe mehe täit jõupingutust. Puhtalt trükitöödest võivat Tartus ära elada vaid üks ofitsiin.⁷⁶ Ja seegi polnud kerge. Schünmannil näib sel ajal olevat tõsiseid majanduslikke raskusi. Ta oli küll suutnud majaostuvõlad (6000 rubla) tähtaegselt tasuda, kuid võttis 1823. aastal 1200 rubla hüpoteegilaenu.⁷⁷ Masingu järgi oli Schünmann lausa pankroti äärel ja olla öelnud: „Kui Jumal imet ei tee, pean kogu oma kupatuse käest andma.“⁷⁸

1. 8. Kirjastajad

Tartu trükikoja suurimaks tellijaks oli ülikool, oma kulul publitseerisid ka LÜÖS ning Tartu Piibliselts. Üha aktiivsemalt lülitusid kirjastustegevusse raamatukaupmehed (üksteise järel nimetatuna Johann Friedrich Meinshausen, August Sticinsky⁷⁹, Johann Friedrich Beckmann, Carl Johann Gottfried Hartmann, Otto Model, Nicolaus Eduard Frantzen, Carl August Kluge jt). Mitmed neist olid Riia kaupmehed, kes pidasid filiaali ka Tartus. Traditsiooniliselt kirjastasid trükikalid ka ise, kuid riskidest hoidudes avaldas Schünmann oma kulul suhteliselt vähe. Ta andis välja ajalehte DZ (tiraaž 1828. aastal 250 eksemplari),⁸⁰ eestikeelset kalendrit ja 1829. aastast saksakeelset Tartu kalendrit, mõningaid saksakeelseid kooli- ja käsiraamatuid ning ühe eesti keele õpiku. Tartu linn tellis tõenäoliselt tarbetrükiseid, suuremate trükitööde kirjastamist pole õnnestunud tuvastada. Omavahelistesse ärilistesse suhetesse kuulus rae kuulutuste avaldamine DZs. Tsaarivalitsuse ukaasid saksakeelses tõlkes ja Liivimaa kubermanguvalitsuse teadaanded ilmusid Riias. Peale mõne erandi trükiti samas ka eestikeelsed patendid ja korraldused.

Suure osa trükitöödest rahastasid autorid ise, sh ka dissertandid, kelle väitekirjade tiraaž ulatus 100–150 eksemplarini. Ülikooli professoreist paistis oma väljaannete finantseerimisega silma professor Karl Morgenstern. Mõnel juhul andis raha raamatu ilmumiseks tsaariperekonna liige või mõni teine kultuurilembene metseen. Näiteks toetas Tartu ülikooli kauaaegsele rektorile Johann Philipp Gustav Ewersile (1779/81–1830) kuulsust toonud teose „Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung“ (Venelaste vanim õigus selle ajaloolises arengus) 500-eksemplarilise tiraaži ilmumist 1826. aastal kogu ulatuses tsaar Nikolai I. Teos oli vastuseks ministeeriumi üleskutsele soodustada Vene riigi ajaloo ja õiguse õppimist ülikoolides. Siiski oli sel puhul tegemist õnneliku üksikjuhuga, sest nii mõnigi kord ähvardas autoreid ja väljaandjaid teose seismajäämine ja

⁷⁵ K. E. Raupach andis aastail 1820–1821 välja ajakirja „Inländisches Museum“ ja 1824–1825 „Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands“.

⁷⁶ EAA, F 995, n. 1, s. 4847, l. 54–57p., 62–62p.

⁷⁷ EAA, F 2381, n. 2, s. 1755, l. 66–66p.

⁷⁸ Otto Wilhelm Masingu kirjad... . 4. kd. Lk. 45.

⁷⁹ Raamatukaupmees ja kirjastaja August Sticinsky on Tartu tänu võlgu nooditrükikoja sisseseadmise ja nootide kirjastamise alustamise eest 1817. aastal siinses akadeemilises raamatukaupluses. – Neue inländische Blätter, 1817, Nr. 7/8, 32; Mare Rand, Ene-Lille Jaanson. Muusikaharuldusi käsikirjas ja trükis // Tartu Ülikooli Raamatukogu töid. 11. Tartu, 2000. Lk. 81.

⁸⁰ EAA, F 1185, n. 1, s. 66, l. 34p.

rohke rahaline kahju.⁸¹ Selle ärahoidmiseks ei ilmunud ükski mahukam teos reeglina ilma prenumeratsiooni või subskriptsioonita. Rõhutades kirjastaja või kulude kandja tähtsust seisis tema nimi tavaliselt uhkelt raamatu tiitellehel, trükiandmed aga peitusid trükise lõpus viimasel leheküljel või puudusid üldse. Vahel võis neid leida raamatu eessõnast, sagedamini tutvustusest ajakirjanduse veergudel. Võib isegi väita, et suur osa raamatuist ilmumiskohaga „Riga und Dorpat“ trükiti Schünmanni juures Tartus. Esimesena toodud linn tähistas kirjastaja põhiasukohta. Ka mitmed Saksamaal editeeritud teosed, millist võimalust kasutasid autorid meelsasti teosele suurema leviku kindlustamiseks, nägid trükivalgust Tartus. Näitena võib tuua noorena surnud Levandi ränduri ja orientalisti Otto Friedrich von Richteri (1792–1816) reisikirja „Wallfahrten im Morgenlande“ (1822, Palverännakud hommikumaa), mille andis välja tema kunagine õpetaja rektor Gustav Ewers. Raamat ilmus Berliinis Georg Andreas Reimeri kirjastuses. Andmed raamatu lõpuleheküljel tõendavad teose trükkimist Tartus. 400 eksemplaris ilmunud luksuslikku väljaannet kaunistavad noore Richteri frontispissportree ja eraldi köide noore reisimehe enda visandite järgi loodud 15 vaategravüüri, mis valmisid Tartu kunstniku Karl August Senffi (1770–1838) ja tema õpilase Andreas von Löwis of Menari (1777–1839) tööna.

1830. aastate esimesel poolel osutas märkimiväärset kaasabi Tartu raamatute trükkijõudmisele Pärnus sündinud ja hiljem Riia kodanikuks saanud Nicolaus Eduard Frantzen (1798–1855). Ta oli õppinud 1816–1820 Tartus õigusteadust, töötas mõnda aega advokaadina ning ostis seejärel 1830. aastal Hartmanni raamatukauplused nii Riias kui ka Tartus. Tema raamatuäri filiaal töötas ülikoolilinnas ärijuht Otto Schmidt juhtimisel aastani 1836. Frantzen taotles oma ettevõttele „ülikooli raamatukaupmehe“ nimetust, mida ta aga nähtavasti ei saanud, samuti kui tema kaupluse ostnud Lüübeklane Friedrich Severin Moskvast.⁸²

2. J. C. Schünmanni trükitoodang

Schünmanni trükikoja tootmisel eristuvad selgelt kaks osa: üheltpoolt saksa-, vene- ja muukeelne trükitoodang, mis küündis mõnes valdkonnas tolaeagse akadeemilise kirjanduse kõrgtasemeni, teiselt poolt aga lihtsakoeline lugemismaterjal eesti talurahvale ning eesti soost linnaelanikkonnale. Tartus trükivalgust näinud eestikeelsete raamatute nimetusi oli võrreldes muukeelsete trükistega mitu korda vähem, kuid mõnel juhul ulatusid nende tiraažid mitmesse tuhandesse.

---

⁸¹ Asjakohase näite pakub oma mälestustes professor Johann Wilhelm Krause (1757–1828). Nimelt otsustas taasavatud Tartu ülikooli esimene rektor Georg Friedrich Parrot (1767–1852) oma finantsolukorra parandamiseks välja anda kuueküsitelise õpiku „Entretiens sur la physique“ (Vestlusi füüsikast). Selleks laenas talle Riia pankur Bernhard Christian Klein 4000 hõberubla. Teos ilmus Schünmanni juures aastail 1819–1824. Paberil õige ja eeskujulik äriprojekt takerdus tegelikkuses: ettetellimisraha 50 rubla meelitas ligi liiga vähe ostusoovijaid, luhtusid ka lootused heale läbimüügile Saksa- ja Prantsusmaal. Klein tegi pankroti ja uputas end meeleheitest. Parrot pöördus abisaamiseks teda soosiva keisri Aleksander I poole, kes omandas tiraažist 300 eksemplari hinnaga 15000 bankorubla. – Johann Wilhelm Krause. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat // Baltische Monatschrift, 1902, Bd. 53/54, S. 340.

⁸² EAA, F 402, n. 3, s. 1542, l. 17; s. 1776, l. 1, 20.

2. 1. Eestikeelne trükis

Aastail 1814–1840 trükiti Johann Christian Schünmanni ofitsiinis teadaolevalt⁸³ 60 eestikeelset või eesti keelt sisaldavat (käsitlevat) raamatut ja väike-trükist, 20 aastakäiku eestikeelseid kalendreid ja kaks aastakäiku „Marahwa Näddala-Lehte” — kokku 82 trükist. See teeb keskmiselt umbes kolm eestikeelset trükist aastas. On tõenäoline, et peale nimetatud trükiti Schünmanni juures ka ilmumisandmeteta ja toimetajat nimetamata 1824. aastal alustatud Liivimaa kubermanguvalitsuse tartukeelset teatelehte „Kulutamise Leht”.⁸⁴ Tuleb märkida, et nii mõnestki üle-eelmise sajandi algupoolel ilmunud väljaandest on meie päevini säilinud vaid üks eksemplar. Mõnda teataksegi üksnes kaudsetest viidetest ja mõne puhul on trükikoht oletatav.⁸⁵

Ühtekokku ilmus vaadeldaval ajavahemikul vähemalt 397 nimetust eestikeelseid trükiseid. Enim neist — 228 nimetust, s.o üle poole ilmunust — nägi trükivalgust Eestimaa kubermangu pealinnas Tallinnas, kus alates 1802. aastast töötas pidevalt kaks trükikoda. Seal asus ka tolleaegne edukaim ettevõtte maarahva kirjavara rohkendamisel — trükikoda „Lindforsi Pärijad”. 1829. aastal oli see firma üle võtnud Paul Carl Gottfried Dullo (1775–1827) ettevõtte ja andis kümnekonna aasta jooksul välja 97 nimetust eestikeelseid raamatuid, keskmiselt 10 raamatut aastas. „Lindforsi Pärijad” alustas edukalt ka oma filiaaliga Tartus, kus 1838. aastal ilmus kaks eestikeelset raamatut: katekismus ja lauluraamat (nr 876, 883).

Tartu trükiettevõtetest väljus vaadeldava kahe ja poole aastakümne jooksul 106 nimetust (kaasaarvatud sel ajal Grenziuse ja „Lindforsi Pärijate” filiaalis trükitu), seega üle veerandi (26,5%) selle perioodi eestikeelsest raamatutoodangust. Schünmanni trükikoja arvele langes viiendik koguarvust. Samas jäi Schünmann eestikeelse raamatu trükkimises alla oma eelkäijale M. G. Grenziusele, kelle trükipressi alt tuli välja 35% tema tegevusaja eestikeelsest raamatuproduksioonist. Grenzius rõhutas korduvalt soovi ja eesmärki varustada eesti maarahvast trükisõnaga, mis tal küllalt hästi õnnestuski. Järgmise Tartu trükkali Schünmanni tegevust uurides ei olnud käesolevate ridade kirjutajal kordagi juhus registreerida eestlaste mainimist Schünmanni suust või sulest ükskõik millises seoses.

---

⁸³ Käsitluse aluseks olevas Eesti rahvusbibliograafia väljaandes „Eestikeelne raamat 1525–1850” (Tallinn, 2000) on Schünmanni periood kajastatud lk. 315–448. Trükikoja toodangu sisulisel vaatlusel on aluseks võetud rahvusbibliograafia teemaregister. Rahvusbibliograafia väljaannete kirjetele osundamise kohta vt viide 70.

⁸⁴ „Kulutamise Leht” ilmus kord kuus, seda rahastas Liivimaa rüütelkond. Neljaleheküljeline väljaanne sisaldas peamiselt kohtukuulutusi, vähesel määral ka muid teateid. Esimese viie numbri toimetaja oli G. A. Oldekop, edasi O. W. Masing. Leht muutus tallinnakeelseks, nimeks sai „Tallorahva kulutaja”. – Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940. Tallinn, 1993, nr 1308; Leo Anvelt. O. W. Masing ja kaasaegsed, lk. 113.

⁸⁵ Tartus võisid ilmuda „Mõnne sõnna Kolera perrast” [1831] (nr 747*, ilmumisaasta kohta vt EAA, F. 321, n. 2, s. 22, l. 10p) ja esimene eestikeelne noodiraamat: Eduard Philipp Körber. Das kleine ehstnische Choralbuch in Dörptscher ehstnischer Sprache. 1827 (nr 727b*; Väike eesti koraaliraamat tartueesti keeles). – Anton Kasemets. Eesti muusika arenemislugu. Tartu, 1937. Lk. 61.

Schünmanni tegevusaastail 1814–1839 ilmunud
eestikeelsete trükiste arv trükikodade ja linnade kaupa⁸⁶

Trükikojad	kokkulangevad tegevusaastad	trükiste arv	suhtarv
Tartu: Grenzius	1814–1818	11	2,7%
Schünmann	1814–1839	82	20,6%
Lindfors'i Pärijad	1837–1839	13	3,2%
Tallinn: Gressel	1814–1839	63	15,9%
Minuth	1814–1819	30	7,6%
Dullo	1819–1829	38	9,8%
Lindfors'i Pärijad	1828–1839	97	24,4%
Pärnu: Marquardt	1814–1839	24	6,1%
Narva: Schultz	1831	1	0,3%
Riia: Häcker	1814–1839	2	0,5%
Müller	1814–1839	9	2,2%
Miitavi: Steffenhagen	1814–1839	8	2%
Peterburi: stereotüüptr.	1814–1839	6	1,5%
Porvoo: stereotüüptr.	1837–1839	2	0,5%
Määramata	1814–1839	11	2,7%
Kokku	1814–1839	397	100%
Trükilinnad			
Tartu	1814–1839	106	26,5%
Tallinn	1814–1839	228	57,7%
Pärnu	1814–1839	24	6,1%
Narva	1831	1	0,3%
Riia	1814–1839	11	2,7%
Miitavi	1814–1839	8	2%
Peterburi	1814–1839	6	1,5%
Porvoo	1837–1839	2	0,5%
Määramata	1814–1839	11	2,7%
Kokku	1814–1839	397	100%

⁸⁶ 1840. aasta toodangut pole arvestatud, sest Schünmann suri selle aasta aprillis. Arvestusest on välja jäetud ühe- kuni neljaleheküljelised plakatid ja patendid (arvult 116, ilmunud peamiselt Tallinnas ja Riias).

Tartus trükivalgust näinud eestikeelsetest trükistest oli märkimisväärne osa tartueesti keeles — vaimulikust kirjandusest enam kui pool, kalendri aastakäikudest aga enamik. Lõuna-Eesti pastorid, agaramad eesti trükiste väljaandjad, olid tulihingelised tartu-võru kirjakeele pooldajad.⁸⁷ Ägedamad lahingud peeti seejuures piiblitekstide tõlkeküsimustes. Oluliseks konkurendiks Tartule eestikeelse trükivara rohkendamisel, nagu seda võis täheldada ka saksakeelse raamatu puhul, olid Miitavi ja Riia trükikojad. Sealne eestikeelne toodang polnud küll nimetuste poolest suur, kuid lugejale mitmeid alustekste andes sisult väga oluline. Näiteks ilmus Miitavis Tartu piiblikoguduse kirjastamisel neli trükki, kokku 16300 eksemplari „Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastset Testamenti” (656 lehekülge; edaspidi WT, trükid 1815 (nr 550), 1821 (nr 662), 1826 (nr 716), 1836 (nr 832))⁸⁸. Miitavis ilmus ka August Wilhelm Hupeli (1737–1819) eesti keele õpetuse teine parandatud ja täiendatud trükk „Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte” (1818, 852 lk., (nr 603), Eesti keele õpetus mõlemale peadialektile), mida Grenzius polnud suutnud peale grammatikaosa väljaandmist 1806. aastal (nr 468) lõpule viia.

2. 1. 1. Vaimulik kirjandus

Talupoja ülimalt tarkuseks oli jumalakartlikkus.⁸⁹ Sellega kooskõlas oli ka Schünmanni trükikoja eestikeelsest raamatutoodangust ligi 2/3 (39 nimetust) vaimuliku sisuga raamat. Enamik tekste oli mugandused või tõlked saksa keelest. Schünmanni eluajal Tartus piibli väljaandmiseni ei jõutud. Tallinnakeelse 1739. aasta „Piibli Ramatu” 4. trükk (kokku üle 1400 lehekülje, tiraažiga 5000 eksemplari) trükiti Tartu piiblikoguduse eestvõttel Schünmanni ofitsiinis alles aastail 1847–1849.⁹⁰ Senini oli Tartus ilmunud vaid piiblitekstide üksikuid osi või lõike. Nii ilmusid esmakordselt tartueesti keeles Taaveti lauluraamatu „Kuustõistkümmend eddimätse laulo” (1833, nr 796). See oli Karula pastori Friedrich Ferdinand Meyeri (1799–1871) proovitõlge, mille algatas taas piibliselti Tartu harukogudus.

Esimene tartueestikeelne viieosaline kirikukäsiraamat „Wastne Tarto-Ma-Kele Kässä-Ramat” tuli välja Grenziuse kirjastusel Tartus aastail 1802–1803 (nr 434–436), järgmine, parandatud trükk aga 1816 Mülleri juures Riias. Alles kolm aastakümnet hiljem (1848) sai lõnaeestikeelse käsiraamatu trükkimine taas teoks Tartus, nüüd juba Laakmanni trükikojas (nr 1145–1147). Kirikukäsiraamat ühendas endas katekismust, evangeeliume ja epistleid, laulu- ning palveraamatut, kuid selle osasid anti välja ka eraldi.

Katekismused. Martin Lutheri väike katekismus oli oluline nii kristliku usuõpetuse käsiraamatuna kui ka elementaarkooli lugemikuna.⁹¹ Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag (1765–1827) koostas 1816. aastal ratsionalistlikus vaimus katekismuse „Katechismus der christlichen Lehre”. Tõlge tartueesti keelde pealkirjaga „Katekismus

⁸⁷ Heli Laanekask. Sõda Tallinna ja Tartu keele vahel ning selle kajastusi eesti trükiseis // Keelereform ja raamat / koost. ja toim. Helgi Vihma. Tallinn, 1993. Lk. 57–58. (Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised ; 3).

⁸⁸ Tartus ilmus WT esmakordselt „Lindforsi Pärjate” trükikojas 1839. aastal (nr 899, 5. trükk, 5000 eksemplari).

⁸⁹ Ea Jansen. Faehlmanni aeg // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu, 1995. Lk. 52.

⁹⁰ Piibli levik Tartu- ja Võrumaa talurahva lugemisvarana oli suhteliselt tagasihoidlik. Lauluraamatu kõrval olid olulisel kohal WT ja psalter. – Vello Paatsi. Raamat Tartu- ja Võrumaal 19. sajandi esimesel poolel // Paar sammukest : Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. 22. Tartu, 2006. Lk. 155–156.

⁹¹ 1818. aastal oli katekismus märgitud ainsaks kasutuselolevaks õpperaamatuks Tartu elementaarkoolides. – Eesti kooli ajalugu : neljas köites : kaugemast minevikust tänapäevani. 1. kd., 13. sajandist 1860. aastateni / peatoim. F. Eisen ; tegevtoim. E. Laul. Tallinn, 1989. Lk. 343.

kristlikkust oppusest” tuli käsipressi alt välja algtekstiga samal aastal Riias (nr 567*) ja Miitavis (568*). Sonntagi katekismuse tõlke põhjajaeesti keelde tegi Halliste-Karksi pastor Karl Ernst Berg (1773–1833), kuid sellega ei olnud rahul ja O. W. Masingult telliti uus tõlge. Tartus ilmusid mõlemad tõlked koos üksnes näidistena: „Kaks Ria-ma Katekismusse ümberpanemisse katsed” (1819, nr 621). Peale eeltoodu trükkis Schünmann „wiet korda” Torma ja Lohusuu pastori Franz Gotthilf Friedrich Asveruse (1747–1818) populaarse „Katekismusse Öppetusse-Selletuse” (1821, nr 656)⁹², samuti Tartu Maarja koguduse pastori Carl Heinrich Constantin Gehewe (1796–1856) väljaantud „Lutterusse katekismuse”(1837, nr 846*)⁹³ ja Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körberi (1770-1850) koostatud „Lutterusse Katekismuse” viis peatükki ([1839], nr 897*).

Lauluraamatuid anti vaadeldaval ajajärgul välja kokku 23 nimetust. Neist mahukuselt esinduslikeim, ligi 300-leheküljeline „Wastne Tarto-Ma-Kele Laulu-Ramat” (1802, nr 435*) ilmus esmakordselt Tartus Grenziuse juures, teine ja kolmaski parandatud trükk (vastavalt 1816, nr 576*; 1842, nr 991*) aga Riias Mülleri trükikojas. Schünmanni ofitsiinis seda lauluraamatut üldse töös ei olnud. Samal ajal trükiti põhjajaeestikeelset „Eesti Ma Rahva Laulu Ramatut” Tallinnas koguni kuueteistkümmel korral. Schünmanni juures nägi trükivalgust kaks vihikutäit laulusõnu: „Jummala-sanna laulud” (1816, nr 564) oli äratrükk Rosenplänteri „Beiträge” 5. vihikust,⁹⁴ sisaldades üheksa vaimulikku laulu endiselt Jüri ja Tallinna Toomkiriku pastorilt Reinhold Johann Winklerilt (1767–1815), päistiitliga varustatud „Wastse kiriko-laulo” (1831, nr 780*) kätkes endas veerandsada kirikulaulu. See Röpina kirikuõpetaja Johann Friedrich Helleri (1786–1849) ja Vastseliina pastori Carl Gottfried Gustav Masingu (1789–1859) koostatud brošeeritud väljaanne oli trükitud peenes kirjas ja kohalikul kehval paberil. Schünmanni töödest võib veel nimetada ühte vähestest meie päevini säilinud laululehtedest „Mattuse-laulo” (1822, nr 672*), tõlkijaks Karula pastor Peter Friedrich Bornwasser (1770–1823) ja eelnimetatud õpetajad Heller ning Masing, samuti kvartformaadis lauluraamatut „Rõngo kihhelkonna piiblikogodusse laul” (1833, nr 797*) kohalikult pastorilt Friedrich Ernst Moritzalt (1803–1857).

Lõuna-Eestis, kus laialdast poolehoidu võitis vennastekoguduse liikumine, levis hernhuutlik kirjavara nii käsikirjas kui trükistena. Hernhuutlased hindasid haridust ja hoolikat keelekasutust, see soodustas rahva lugemis- ja kirjutamisoskuse arenemist. 1819 trükkis Schünmann kogumiku “Mönne Kauni Waimolikko Laulo” (nr 622*), mille oli koostanud ja laulud osalt ise tõlkinud Tartu- ja Võrumaa vennastekoguduse hoolekandja Johann Heinrich Foerster (1750–1827). Teda abistasid tõlkimisel kooliõpetaja Johann Laaland (1792–1854), pastor C. G. G. Masing jt. 551 laulu sisaldav väljaanne kujunes mahult ligi 300-leheküljeliseks ja ilmus hernhuutliku kirjavara väljaandmise juhi Johann Christian Quandt noorema (1733–1822) lauluraamatu “Mönne wastse Waimolikko Laulo” (Barby, 1802, nr 433*) teise osana. Väljaande populaarsusest kõneleb asjaolu, et Schünmann tegi veel samal, 1819. aastal järeltrüki (nr 622a*) ja järgmisel aastal tuli tema ofitsiinit välja ka esimese jao kordustrükk (nr 640*). Kui uskuda Läänemere provintside nädalalehes avaldatud tutvustust, trükkis ülikooli trükikoda vennastekoguduse lauluraamatu täisväljaande, st mõlemad osad, 1830.

⁹² Raamatu esitrükk pealkirja all „Ristirahwa usso õppetuse” nägi trükivalgust 1790 Grenziuse „kirjade ja kulloga”, olles esimene Tartus trükitud läbinisti eestikeelne raamat (nr 364).

⁹³ Das Inland, 1838, Nr. 12, Sp. 192. Eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias on K. E. Napiersky andmete toetudes märgitud koostajaks Karula pastor Friedrich Ferdinand Meyer (1799–1871).

⁹⁴ Beiträge zur genaueren Kenntniss der esthnischen Sprache / Hrsg. Joh. Heinr. Rosenplänter. Pernau ; Reval, 1813–1832 (nr 84P, rahvusbibliograafias osundamise kohta vt viide 112). Väljaande 5. vihik võis tervenisti olla trükitud Schünmanni ofitsiinis, vt viide 110.

aastal.⁹⁵ Kahel korral (1816, nr 571* ja 1820, nr 641*) ilmus Schünmanni trükipressi alt vennastekogudustele mõeldud liturgiaid ja litaaniaid sisaldav käsiraamat “Palwe, Palwusse, Eenpalwe nink Kittusse Laulo”, mille koostas samuti Johann Christian Quandt noorem. Teda abistas tõlkimisel eestlasest kala- ja vanakraamikaupmees Tartus, vennastekoguduse liige Aleksander Raudiall (Raudjal, 1734–1817). Kõigil nimetatud väljaannetel puudusid konspiratsiooni mõttes trükikoht ja trükkali nimi.

Palveraamatutest paljundati Tartus „Kristlik nink söamelik Palwusse-Ramat ...” (1820, nr 636*), mis kujutas endast Vastseliina pastori Georg Gottfried Marpurgi (1755–1835) kolme palvuse tõlget Thomas von Kempeni (1380–1471) tähtsaimast teosest „Die Nachfolge Christi” (Kristuse järgimisest). Duodeetskaustas lõunaeestikeelse väljaande eesmärgiks oli uurida, kuidas tõlge meeldib. Tervikuna tõlkis selle eksistentsialistliku filosoofia varaseks eelkäijaks peetava teose Järva-Peetri koguduse pastor Carl Matthias Henning (1774–1856) hoopis põhjaeesti keelde — „Kristuse järel käimisest” ilmus kahel korral (1821, nr 657; 1841, nr 949) Tallinnas. Vennastekoguduse väljaandena trükkis Schünmann 1821. aastal ühe teise mahuka palveraamatu — üle kahe- ja poolesaja lehekülje hõlmava „Üts Koddo Palwusse Ramat” (1821, nr 666*), mis on J. H. Foersteri tõlge preisi kirikuisanda ja kirjaniku Friedrich Ehrenbergi hernhuutlikust käsiraamatust. Pastor E. Ph. Körber laskis Tartus Võnnu kihelkonnakooli õpilaste tarbeks oma kulul trükkida tagasihoidliku, peenes kirjas „Palwusse Ramatu” (1827, nr 729*).

Piiblilood Vanast ja Uuest Testamendist moodustasid 19. sajandi esimesel poolel kindla osa talurahvale mõeldud lektüürist ja neil oli teatav mõju rahva üldise ajalooteadvuse kujunemisele. Kaugel maal ja kaugel ajal sündinu sai isegi tuntumaks kui siin, omal maal toimunu.⁹⁶ Tartus ilmus kaks väljaannet piibli ainetel. Need oli „kokkokirjutand ja nore rahwa õppetuseks trükki pannud” leppimatu tartukeele vastane O. W. Masing: „Wanna-seädusse-aja sündinud asja” (1819, nr 624)⁹⁷ ja proovipoogen kavatsetavast väljaandest „Wiiskümmend kaks Luggemist Uest-Testamentist” (1820, nr 643). Ettetellimusi võttis vastu Schünmann, kuid täies mahus trükiti viimati nimetatud teos 1824. aastal siiski Pärnus (nr 700).

Piibliasetused, usuteemalised arutlused ja jutlused moodustasid kõige arvukama grupi (11 nimetust) Schünmanni trükitud eestikeelsest vaimuliku süžeeaga lugemisvarast. Enamik olid tõlked saksa keelest, seejuures ligi 2/3 neist lõunaeesti keelde. Seitse trükist oli pärit vennastekoguduse kirjameeste sulest. Peale uuspietistlike pastorite esinesid tõlkijate ja väljaandjatena ka mõned eesti päritolu „velised” nagu Vana-Kuuste kooliõpetaja J. Laaland (1816, nr 572*), eelpoolmainitud Tartu mees A. Raudiall kahe tõlkega („Kigesuggutse Waimolikko Moistu-Könne” (1822, nr 670*) ja „Üts juttus wie saa Judaliste wasta Londoni linan petu” (nr 679*)), ka Urvastes sündinud eesti soost koolmeister, muusika- ja kirjamees Georg J. Beek (Beck) (1822, nr 678*; lugu kolme juuditüdraku pööramisest ristiusku). Lisaks nimetatutele avaldasid trükis kirjutisi või tõlkeid Vastseliina kirikuõpetaja G. G. Marpurg (1819, nr 622b*), pietistlike raamatute väljaandjad Saaremaal Jaani pastor Friedrich Christian Hoffmann (1775–1817) ja J. C. Schreiber (1820, nr 645; 5000 eksemplari) ning C. M. Henning

⁹⁵ Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland : Literärischer Begleiter, 1831, Nr. 2, S. 8. Siin teadaantud teisest jaost pole säilinud eksemplare teada. Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia registreerib sellest aastast vaid lauluraamatu 1. osa (nr 762*).

⁹⁶ Ants Viires. Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil // Tuna, 2001, nr. 3, lk. 21.

⁹⁷ Schünmann kavatses raamatut alles pärast mihklipäeva trükkima hakata, sel juhul ähvardas aga Masing käsikirja Steffenhagenile Miitavisse saata. – Otto Wilhelm Masingu kirjad... . 2. kd. Lk. 111, 112 viide 5. Raamatut müüdi alandatud hinnaga.

Järvamaalt (1830, nr 760). Lõuna-Eestis tegutsenud koolmeistrilt Johann Schwellelt trükkis Schünmann hernhuutliku jutu (1839, nr 916a*), mille eripäraks sai kivitrükis palgeleht. Sangaste pastor Karl Ernst von Berg (1773–1833) toimetas trükki tallinnakeelsed salmid leerisõppijaile (1827, nr 728).

Tartu Piibliseltsi aruanded said trükkali uueks tööartikliks, kui 19. sajandi teisel aastakümnel algas Eestis piibliseltside tegevus. Peterburi Piibliseltsi haruseltsid asutati Tartus 10. juunil 1813, Tallinnas sama aasta 1. juulil, hiljem ka Kuressaares. 1817. aastal tegutsesid Liivimaa Eesti alal piibliseltsi abiseltsid (abikogudused) juba kümnes kihelkonnas. Tsaar Nikolai I valitsemise algusaastail varjusurmas olnud haru- ja abiseltsid elustusid 1831. aastal taas ja olid kogu 19. sajandi vältel aktiivselt tegevad. Piibliseltside toetusel ilmus Eestis rohkesti vaimulikke kirjandust, eriti katekismuse ja Piibli seletusi, palve-, laulu- ja jutluseraamatuid, samuti usulisi traktaate ja kirjeldusi. Haruseltsid andsid trükis välja ka tegevuse aruandeid.⁹⁸ Tartu Piibliseltsi eestikeelseid aruandeid Tartumaa abikogudustele on säilinud viis aastakäiku, lisaks üks Piibli reklaambrošüür „Heikamisse Sönnä” (1822, nr 669*). Aruanded sisaldavad muuhulgas teateid Piibli väljaandmise kavatsustest Vene tsaaririigis, kus kavandati Pühakirja editeerimist paljudes keeltes, sh näiteks ostjaki/handi keeles. Nähti ette Piibli „waistile ilma tengata jagamist”, alustati „saiswa tähhega” (stereotüüptrükis) paljundamist. Aastast 1837 on säilinud Piibliseltsi Tartu haruseltsi saksakeelse aruande tõlge eesti keelde (nr 854), selle taas esimese järjenumbriga all ilmunud aruande oli tõlkinud Väandra abipastor Karl Eduard Anton Körber (1802–1882). Samal aastal ilmus Schünmanni trükisena veel Sangaste pastori Friedrich Heinrich Sellheimi (1793–1857) eesti keeles kirjutatud „Tarto piibli-kogodusse teadaandmine”(1837, nr 855*).

Kümne aasta jooksul (1815–1825) trükiti Schünmanni juures ka piibliseltsi saksakeelsed aastaaruanded, vaid esimene number ilmus Riias. Muuhulgas sisaldasid need andmeid abiseltsidest, samuti eestikeelse Piibli ja WT trükkimisest ning levikust.⁹⁹ Esimesed kuus aruannet toimetas trükki endise Tartu Jaani kiriku diakoni ja Otepää pastori poeg, Tartu maakohtu sekretär Gustav Heinrich Hehn (1775–1823).

2. 1. 2. Ilmalik kirjandus

Ühtse eesti kirjakeele väljaarendamine ja täiustamine tõusid päevakorda, kui talurahva pärisorjusest vabanemisega, seega isikliku vabanemisega kasvas eestlaste seas märgatavalt kirjaoskuse ja koolitarkuse prestiiž. Oma osa selles oli ka vennasteliikumisel, mis jõudis Eestis haripunkti 19. sajandi esimesel poolel. Tartus trükkis Schünmann tallinnaeesti keele kirgliku eestvõitleja O. W. Masingu kolm kirjutist saksakeelsele publikule. 1816 tuli trükist seedetskaustas brošüür „Ehstnische Originalblätter für Deutsche. Heft I” (nr 563; Eesti keele originaallehed sakslastele. 1. vihik). Eessõnas rõhutas autor eesti keele oskuse vajalikkust avalikes ametites, mida teatavasti täitsid siinmail sakslased. Eestlastega suheldes kasutasid nad kodus teenijatelt õpitud „köögieestikeelt”. Peale kirikuõpetajate, kellele eesti keele oskus oli kohustuslik, vajaksid autori arvamust mööda korralikku põhirahva keele tundmist linnavalitsuse-, kohtu-, politsei- ja muudki ametnikud. Väikeraamat sisaldas 34 lehekülje ulatuses eestikeelset keelealast ja kultuuriteemalist teksti, lisatud oli uute sõnade seletus.

⁹⁸ Jaan Bärenson. Piibliseltside ajaloost Eestis // Eesti Evangeelne Luterlik kirik. Tallinn, 1992. Lk. 72–75. Vt ka: <http://www.eps.ee>.

⁹⁹ [An die General-Versammlung der Dörptschen Abtheilung der russischen Bibelgesellschaft, von deren Comité. Nr. 2–11. Dorpat, 1814–1824.]

Masingu arutlust peetakse tänapäeval esimeseks eesti keeles kirjutatud kunstipäraseks esseeks. Leidmata tellijaid, levis trükis aga vähe. Teises brošüüris „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift“ (1820, nr 644; Ettepanekud eesti kirjakeele parandamiseks) tegi Masing viis ettepanekut eesti kirjaviisi täiustamiseks. Et trükkalid väljendasid tagasihoidlikku huvi lisakulutuste tegemiseks, lubas Masing puuduvad erimärkidega tähed muretseda neile omal kulul. Ka kolmas brošüür oli eesti keele ortograafia kohta (1824, nr 694). Mõned aastad hiljem astus lõunaeesti keele kaitseks välja Rannu pastor Wilhelm Friedrich Steingrüber (1761–1834) avaldades „Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend“ (1827, nr 720, Märkused eesti keele mõlema peadialekti kohta). Ta soovitas ühendada tartu- ja tallinnaeesti keele, võttes neist parima.

Aabitsad ja kooliõpikud. 1820. aastate algul elavnes eestikeelsete õpikute väljaandmine. Schünmanni trükipressi alt tuli viis õpperaamatut ja sein-aabits, neli väljaannet pärines pastor O. W. Masingu sulest. Esimesena trükkis Schünmann Urvaste pastori Friedrich Gottlieb Moritza (1769–1833) koostatud aabitsa „ABD nink weikene luggemise ramat“ (1820, nr 628*), mis oli juba varem kahel korral (1815, 1817) Grenziuse juures ilmunud õpiku redigeeritud kordustrükk. Schünmanni man müügil olnud pooleteisepoognast õpperaamatukest peetakse trükkali poolt kirjastatuks. Vastupidiselt levinud seisukohale oli see üllitis üks väheseid, peale kalendrisarja võib-olla ainuke Schünmanni kirjastatud eestikeelne raamat. Samal aastal nägi nimetatud aabits trükivalgust ka Mülleri trükikojas Riias. Järgmise aasta märtsikuust peale oli maakoolide õpetajatel soovituslik ja võimalik kasutada Masingu foolioformaadis sein-aabitsat „Luggemisse lehhed“ (1821, nr 659). Selle 36 lehel tutvustati lastele suuri ja väikseid trükitähti fraktuuris ja antiikvas ning kirjatähti, samuti araabia ja rooma numbreid ning kirjavahemärke. Silpide veerimiselt pidi jõutama lühitekstide lugemiseni. Fraktuurtähestiku ja araabia numbrite suurte tabelite trükkimiseks tellis Masing omal kulul puutähed, kirjatähtede alfabeedi lehed valmistati vaselõikes. Samaaegselt tuli välja juhend, kuidas neid lehti pruukida (1821, nr 665). Sein-aabitsat müüdi nii paberlehtedena kui ka papile kleebitult (vastavalt 2,5–3 või 5–6 bankorubla komplekt).¹⁰⁰ Kuid õppevahendi eksemplari hinda peeti kalliks ja nii levis see vähe. Kaks aastat hiljem läks trükipressi alla Masingu varasemast veidi ulatuslikum „Täieline ABD-Ramat, kust makele luggemist õiete õppida“ (1823, nr 692).¹⁰¹ Siin tutvustati „pissikesi ja suri pohkstawe“, tähenimetusi ja esmakordselt õ-tähe hääldamist. Oli kasutatud ka palatalisatsiooni ja kolmanda välte märke. Lugemisharjutusteks oli koostaja valinud vaimulikud tekstid. Samal aastal trükkis Schünmann koolmeistrite ja koolilaste tarbeks Masingu neljajaolisena kavandatud „Arwamise-Ramatu“ 1. tüki (1823, nr 681). Selles olid kahel leheküljel ära toodud eestikeelsed oskussõnad saksakeelsete vastetega. Terminid olid eestipärased ja on suures osas tarvitusel ka tänapäeval.¹⁰² Eelmine rehendusõpik, Saaremaa Püha kihelkonna eesti päritolu¹⁰³ pastori Peter Heinrich von Frey (1757–1833) „Arropiddamise ehk Arwamise-Kunst“, oli ilmunud 17 aasta eest Grenziuse juures Tartus (nr 465). 1823 tuli Tallinnas Dullo juures välja teinegi matemaatikaõpik — Sauga valla kirjutuskooli õpetaja Abram Holteri (1798–1851) koostatud ülesannete kogu (1823, nr 682).

Otto Wilhelm Masing kirjastas oma väljaandeid enamasti ise. Mitmesugustel põhjustel ei läinud nende turustamine sugugi hästi. Kirjastamine tõi autorile suurt

¹⁰⁰ DZ, 1822, Nr. 5–7; Vello Paatsi. Raamat Tartu- ja Võrumaal... , lk. 136.

¹⁰¹ Masingu aabits oli trükivalmis juba 1820. aastal, kuid Schünmann viivitas alustamisega, sest andis ise omal kulul välja eelnimetatud pastori F. G. Moritza 1817. aasta aabitsa kordustrüki. – Otto Wilhelm Masingu kirjad... . 2. kd. Lk. 241.

¹⁰² Eesti kooli ajalugu... 1. kd. Lk. 379.

¹⁰³ Rudolf Põldmäe. Kultuuriloolisi vahelugemisi. Tallinn, 1979. Lk. 10.

majanduslikku kahju, mistõttu jõudis võlgades Masing enne surma pankroti äärele.¹⁰⁴ Õpperaamatute väljaandmine soikus pikaks ajaks üldse. Schünmanni juurest jõudis järgmine õpik raamatuturule alles 1839. See kauni tiitellehevinjetiga (lapsed laua taga lugemas) „ABD-ramat” (nr 888) oli trükitud suurema šriftiga ja sisaldas lastele lugemiseks õpetussõnu Siiraki tarkuseraamatust ning palveid. Edaspidi võttis aabitsate trükkimise kindlalt enda hoolde Laakmann ja tegi seda edukalt.

Juturaamatud, luuletused, laulud. Schünmanni trükitud vähesed jutu- ja luuleraamatud (5 nimetust) olid tõlkelise päritoluga. Talurahvale mõeldud trükis tuli tavaliselt välja kehval, hallil vesimärkideta paberil ja väheste kaunistuselementidega. Esimeste eestikeelsete raamatute seas trükkis Schünmann 1816. aastal pastor Reinhold Johann Winkleri „Juttud” (nr 566).¹⁰⁵ Raamat sisaldas 12 värssjuttu ja valmi, nagu „Haige ja temma õppetaja”, „Körwits ja tamme tõrro”, „Jalloto ja pimme”, mille eeskujud pärinesid saksa kirjandusest. Moraliseerivate juttude abil püüdsid autorid eesti lugejat vagade eluviiside poole kallutada. 1838 ilmus inglise 17. sajandi baptistliku kirjaniku kannatuserohkest elust pajatav lühijutt „Johann Bunjani ello-käük” (nr 867*), mille tõlkis ja andis välja hernhuutliku suunaga koolmeister Johann Schwelle. John Bunyani (1628–1688) enda ülemaailmse populaarsusega teos “The Pilgrim’s Progress” (Palveränduri teekond) oli tartukeelses käsikirjas levinud juba 18. sajandil ja ilmus trükituna Grenziuse juures pealkirja all “Öige Risti-Innimisse Tõisine Ello-käük Iggawetse Ello pole” (1817, nr 593*).¹⁰⁶

1830. aastate lõpu poole võis täheldada teatud tõusu eestikeelse raamatu ilmumises, mis toimus suuresti poolvaimuliku meeleparandusliku kirjanduse arvel. Ülikooli trükikojas ilmus Mustjala pastori Carl Johannes Masingu (1811–1878) tõlkebrošüür „Laewa pois Pop” (1836, nr 830), kus laevapoiisi mõjutusel kahetseb joodikust ja rõvetsejast kapten enne surma oma patte ning pöördub Jumala poole. Aasta hiljem tuli Tartus trükist välja samalaadne raamatuke — Tartumaa vennastekoguduse eestseisja Marcus Heinrich Windekilde (1792–1861) „Se öige Soldat ehk Peter Lohbekki Ello-Käük” (1837, nr 851*). Tänapäevani pole leitud eksemplari Schünmanni juures trükitud Michael Parti tõlkest „Kurwa inimesse Öhk ja kossutus” (184?, nr 917a*).

Aimekirjanduse rubriiki kuuluvatest Schünmanni juures ilmunud väljaannetest on O. W. Masingu “Pühapäeva Wahhe-luggemised” (1818, nr 610) oma uudse sisu poolest pöõretloova tähtsusega eestikeelse trükisõna ajaloos. Koostaja eesmärk oli rahvaalgustuslik – tutvustada Eesti talurahvale kaugeid maid (Lapimaa, India jt), sealseid elanikke, looma- ja taimeriiki ning mitmesuguseid loodusnähtusi, põimides vahele autori enda mõtisklusi ja selgitusi.¹⁰⁷ Võõraid ja tundmatuid maid tutvustav reisikirjandus oli vaadeldaval ajal arvukas nii saksa- kui ka venekeelses trükisõnas ja väga populaarne. Masingu sisurohke raamat ei leidnud vaeste ja algelise lugemisoskusega eesti maainimeste seas siiski loodetud vastuvõttu. Majanduslikesse raskustesse sattunud Äksi kirjamees ei suutnud Schünmannile kokkulepitud tähtpäevadeks, lihavõtteks ja jaanipäevaks, vastavalt 500 ja 600 bankorubla tasuda ning raamatu trükkimine lükkus juunikuu asemel oktoobrisse. Vastu töötasid ka hernhuutlikud

¹⁰⁴ Leo Anvelt. O. W. Masing ja kaasaegsed. Lk. 84–105.

¹⁰⁵ Ilmus äratrükina Rosenplänteri ajakirjast: Beiträge... , 1816, Heft 6, S. 111–135.

¹⁰⁶ Tõlkis Kanepi kõstri 16-aastane poeg Christian Friedrich Janter (1801–1882), kes hiljem pastorina andis oma jutluste paljundamisega rohkesti tööd peamiselt Tallinna trükkalitele.

¹⁰⁷ Näiteks arvas Masing, et: „Rummal siis se innimenne, kes sellepärast ellopäwad alwaks tahhaks laita, et omma palle higgi sees peame leiba söma. Kui keik rahharikkad olleksime, kes siis õmmetige wimaks tõele tahhaks hakkata? Ehk, mis siis kül põllud kannaksid? Mis muud, kui ohhakaid! Ning surreksime siis wimaks keik nälga.” – Pühapäeva Wahhe-luggemised, 1818, 1. jaggu, lk. 42.

vennaskonnad. Raamatuhind 1 rbl. 85 kop. osutus samuti küllalt kalliks ja 3000 trükitud eksemplari ei leidnud piisavat turgu. Kavandatud 2. köide jäigi ilmumata.

Olukorda eestikeelse raamatu põllul iseloomustab kujukalt ka teise silmaringi avardava raamatu trükkijõudmine. Hamburgi pastori ja kirjaniku Christoph Christian Sturm (1740–1786) raamatu „Mõtlemisse Jumala teggude päle” (1822, nr 674*) oli Põlva pastor Gustav Adolph Oldekop (1755–1838) „omma mele perra ümbrekirjotanu”. Raamat käsitles Jumala loodud materiaalsel maailma — loodust, taevatähti, kuud, mitmesuguseid loodusnähtusi — erinevuses vaimsest.¹⁰⁸ Alguses kavandas Oldekop iga pühapäeva jaoks „ütte motlemist”, siis oleks neid saanud 52. Kartusest, et raamat saab liiga kallis ja rahvas põlgab selle ära, jättis autor lugude arvu poole peale. Tema arvates oleks raamatutegijaid küll, kui leiduks vaid ostjaid.

Esimene karskusteemaline raamat eesti keeles ilmus inglise traktaadiselti kulul ja nägi trükivalgust 1834. aastal Tartus. See oli M. H. Windekilde saksa keelest tõlgitud „Palwe Jumala kallid andid targaste nink parraussi pruki” (nr 809*). Raamatu sisu kandis dialoog Hantsu ja Jaani vahel. Tähelepanu tõmbas Friedrich Ludwig von Maydelli (1795–1846) puulõikevinjett tiitelhel, mis kujutas naist vedamas vankril purjus meest kõrtsist kodutallu.¹⁰⁹ Põllumajanduslikest nõuannetest tuli Schünmanni juures omaette trükisena välja pastor Gehewe poolt lõunaeesti keelde pandud Tartu ülikooli põllumajandusprofessori Johann Friedrich Leberecht Schmalzi (1781–1847) käsiraamat lambapidajaile „Lammaste-karjusse Ramatokenne” (1830, nr 761*). Järgmisel aastal nägi raamatuke trükivalgust läti keeles, 1837. aastal ilmus see põhjaeesti keeles Gresseli juures Tallinnas. Enam kui sajalahelkujeline väljaanne õpetas kuidas talitada, sööta, ravida loomi ja käia ümber villaga.

Seadused. 1819. aasta talurahva seadus, mis vabastas Liivimaa talupojad pärisorjusest ja andis isikuvabaduse, otsustati välja anda nii tallinna- kui ka tartueesti keeles. Ettepanek seaduse tõlkimiseks saksa keelest tehti O. W. Masingule, kes sai valmis põhjaeestikeelse „Lihwlandi-ma Tallorahwa Seäduse” (1820, nr 637). Tema tõlke järgi panid lõunaeesti pastorid G. A. Oldekop ja L. W. Moritz seaduseraamatu tartueesti keelde, mis ilmus samal, 1820. aastal samuti Schünmanni juures pealkirja all „Liiwlandi Marahwa Säedus” (nr 638*). Aasta hiljem trükkis Schünmann 500 eksemplari „Jutlust mis Priusse kulutamisse päwal 12nemal Martsil 1820, piddanud Otto Willem Masing” (1821, nr 633). Jutluses tutvustati muutusi, mis uus seadus maarahva õigustesse tõi ja paluti pärisorjusest vabanevatele talupoegadele pääsu „pimmedusse ja rummalusse mele wallast lahti”.

Perioodilised väljaanded. Aastal 1816, mil Schünmann trükkis esimesed eestikeelsed raamatud, tegi ta ka mõne tellimustöö Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänterile (ilmselt Masingu vahendusel). On andmeid, et Tartu ofitsiin trükkis tema ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” (nr 84P; Lisandusi eesti keele paremaks tundmiseks) 5. ja 6. vihiku, mille põhjuseks võis olla Pärnu trükkal Marquardt ülekoormatus tööga.¹¹⁰ 1820. aastate esimesse poolde langes Masingu silmapaistev algatus — „Marahwa

¹⁰⁸ Metafüüsilise filosoofia klassikalist probleemi käsitlevana võib raamatut pidada üheks meie varasemaks filosoofiliseks trükiseks. – Ülo Matjus. Eesti filosoofiline trükk 1801–1917 // Rahvusvaheline konverents Eesti- ja võõrkeelne trükk Eestis ja Liivimaal 1801–1917 : ettekanded / koost. Vello Paatsi. Tartu, 2009. Lk. 36.

¹⁰⁹ Kui anonüümse illustratsiooni on tõepoolest valmistanud F. L. von Maydell, pidi tema puulõiketöökoda Tartus tegutsema juba üks aasta enne seniteadaolevat 1835. aastat.

¹¹⁰ Otto Wilhelm Masingu kirjad... . 1. kd. Lk.139, viide 11; lk. 151, viide 6.; EAA, f. 402, n. 10, s. 70, l. 31p. Schünmann sai loa 5. vihiku väljaandmiseks 23. augustil 1816. Viide trükkal Schünmannile leidub ka Rosenplänteri eessõnas 5. vihikule. Asjaolu pole leidnud kajastamist eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias.

Näddala-Lehe" (nr 708EP) asutamine Tartus. Nädalaleht oli mõeldud mõlema Eesti kubermangu rahvale. See oktaavkaustas 8-leheküljeline perioodiline väljaanne ilmus kokku neli aastat: 1821 — Schünmanni juures Tartus, 1822 — Pärnus, 1823 — 11 esimest numbrit Riias ning edasi Tartus ja lõpuks 1825 taas Pärnus. Trükikohtade sunnitud vahetamisest paistavad välja vaev ja viletsus, millega Masingul tuli rinda pista. Kaastööliste arv oli väike, lehe ettevalmistamine ja rahastamine lasus ainuüksi tema õlul. Eesmärgina nähti ette rahva teavitamist valitsuse ametlikest käskudest ja korraldustest ning valgustuslike ja õpetlike teadmiste levitamist eestlaste seas. Leht levis rahva hulgas siiski vähe: 1821. aastal trükiti 500 eksemplari, neist läks rahva hulka 156; 1822. aastal 202 eksemplari; 1823. aastal 163 ja 1825. aastal 127.¹¹¹ Pärast Masingu surma müüdi kokkukõidetud aastakäike poole hinnaga.

2. 2. Saksa-, vene- ja muukeelne trükis

J. C. Schünmanni põhiline trükiproduksioon oli mõistagi võõrkeelne, peamiselt saksakeelne.¹¹² Sellist trükist vajas ja tarvitas ülikool, LÜÖS ning peamine lugev elanikkond siinmail üldse. Järgnev ülevaade Schünmanni mitte-eestikeelsest teadus- ja populaarteaduslikust trükiteodangust peegeldab ainevaldkondade kaupa eelkõige ülikooliteadust, kuid hõlmab ka väljaspool ülikooli tegutsenud literaatide, peamiselt Liivimaa kubermangu Eesti alal tegutsenud klientide töid.

2. 2. 1 Ülikoolitrükised

Koos „ülikoolitrükkali“ tiitliga sai Schünmann õiguse ja kohustuse paljundada ülikooli õppetööd korraldavaid ja muid ametlikke materjale: põhikirju, määrusi, eeskirju jms. Regulaarselt ilmuvaks trükiartiklikiks olid ülikooli taasavamisest alates väljaantavad akadeemilised loengukavad saksa ja ladina keeles, alates 1844. aastast lisandusid ülikooli isikkooseisu ja üliõpilaste nimekirjad.¹¹³ Vana akadeemilise tava kohaselt pidasid professorid mitmesuguste tähtpäevade puhul avalikke aulakõnesid — nii tähistati keisri perekonna tähtpäevi ja 12. detsembril (vjk) keiserliku ülikooli aastapäeva, aga ka kolleegide ametijubeleid ning saadeti lahkunuid viimsele teekonnale. Akadeemilised tähtpäevakõned käsitlesid enamasti mingit teaduslikku, pedagoogilist, poliitilist või päevakajalist teemat. Kõnede trükkimise ülikooli kulul otsustas nõukogu, olles rahalistes küsimustes küllaltki

¹¹¹ Mart Laar. Äratjad. Lk. 257.

¹¹² Esinemisele retrospektiivse rahvusbibliograafia köites „Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940“ (Tallinn, 1993) viitab käsitluses sulgudesse paigutatud järjenumbr, millele on lisatud täht P. Vanemate võõrkeelsete raamatute bibliograafia on veel koostamisel, mistõttu pole võimalik ka täpseid arve esitada. Hetkel täiuslikuma ülevaate J. C. Schünmanni võõrkeelsest trükiteodangust annab e-kataloog ESTER Tallinn (<http://ester.nlib.ee>), kus on sellest kirjeldatud juba ligemale 600 trükist. Tartus trükiti vaadeldaval ajajärgul saksa ja eesti keele kõrval ladina-, vene-, kreeka-, prantsuse-, heebrea- jm keelseid tekste, sh vähemalt seitse lätikeelset raamatut (vt: Seniespiedumi Latviešu valodā 1525–1855 : kopkatalogs. Rīga, 1999). On teateid, et Schünmanni trükikojas paljundati ka armeeniakeelseid raamatuid. – Tartu ülikooli ajalugu kolmes köites 1632–1982. 2. [köide] 1798–1918. Tallinn, 1982, lk. 384 jm. Väide, mis pole praeguseks kinnitust leidnud, võib tugineda asjaolul, et Schünmannil olid armeenia keele kirjad tõepoolest olemas, kuid nende hulk oli väike, 39 naela. Ühe poogna trükkimiseks vajati umbes 160–180 naela trükütüpe.

¹¹³ Vt: Tartu ülikooli perioodikaväljaanded 1802–1940. 1–2 / koost. Lea Trikkant. Tartu, 1983.

kokkuhoidlik. Ülikoolitrükiste tiraažid kõikusid 150–500 eksemplari vahel, ulatudes mõnel juhul tuhandeni (näiteks üliõpilaseeskirjad). Algul jagati või saadeti trükiseid laiali tasuta.¹¹⁴

Ülikooli esimese veerandsaja tegevusaasta tähistamiseks 1827. aastal ilmus Schünmanni juures rida iseseisvaid trükiseid, millest silmapaistvaim oli foolioformaadis juubelialbum „Die Kaiserliche Universität zu Dorpat” (Keiserlik Tartu Ülikool). Väljaanne sisaldas rektor Ewersi ajaloolist ülevaadet ülikooli tegevusest, asutamise ja teiste oluliste dokumentide publikatsiooni. Selles oli 19 Karl August Senffi gravüüri, mis kujutasid Tartu linna plaani, ülikoolihooneid ja botaanikaaeda. Pidulikule sündmusele pühendatuna ilmusid kõigi nelja teaduskonna – usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskonna nimel teaduslikud käsitlused jm.¹¹⁵

Oluliseks tööks trükikojale kujunes õppekirjanduse, akadeemiliste loengute jm õppematerjali paljundamine. Vene riigi saksakeelse ülikooli õppetöö tugines suures osas Saksamaal väljaantud raamatutele. Olid ju õppejõudki enamasti sealse päritolu ja haridusega. Ometi tundsid oma alasse tõsiselt suhtuvad professorid kohustust koostada ja avaldada siinseid vajadusi arvestavat õppekirjandust. Aastail 1814–1840 trükkis Schünmann kuni 40 nimetust otseselt üliõpilastele suunatud materjale. Õppetööd tõhustasid õppejõudude teaduslikud ja laiemale publikule adresseeritud üllitised. Tartus nägi ülikoolitrükkali tööna trükivalgust ka enamik ülikoolis kaitstavatest väitekirjadest, samuti põhiline osa muudest Tartu teadlaste töödest.

Theologica. Tartu ülikooli usuteaduskond valmistas ette luterlikke pastoreid kogu tsaaririigi tarvis. Suund oli praktilisele tegevusele, teadustööga tegeldi esimestel aastakümnetel vähem. Usuteaduskonnas kaitsti sajandi esimesel poolel vaid üheksa väitekirja.¹¹⁶ Igapäevaseid kirikuraamatuid ja tarbekirjandust hankis kohalik saksakeelne elanikkond raamatukaupmeeste vahendusel Saksamaalt. Tartus ilmusid ülikooli esimestel aastakümnetel põhiliselt jutlused ja (matuse)kõned. Mahukamatest kohapeal trükitud raamatutest võib nimetada Järva-Peetri pastori ja viljaka pietistliku kirjamehe Carl Matthias Henningi välja antud „Schriftgemäße Erklärung des kleinen Katechismus M. Luthers” (1827, M. Lutheri väikese katekismuse kirjavärane selgitus). Väljaande aluseks oli esmalt 1677. aastal trükitud ja seejärel korduvalt uuesti väljaantud saksa pietismi isa teoloog Philipp Jakob Speneri (1635–1705) katekismus.

Edaspidi olukord ülikooli usuteaduskonna väljaannete osas muutus. 1830. aastal ilmus dogmaatika- ja moraaliprofessori Ernst Wilhelm Christian von Sartoriuse (1797–1859) eestvõttel esinduslik väljaanne „Die Augsburgische Confession Deutsch, Lateinisch, Ehstnisch und Lettisch zur Feier ihres dreihundertjährigen Jubelgedächtnisses herausgegeben von der theologischen Fakultät der Kaiserlichen Universität zu Dorpat” eestikeelse pealkirjaga: „Usso tunnistus Üllema Wallitseja Keiser Kaarle V^{ma} kätte antud Augsburgi linnas petud Rigikogodus, aastal 1530” (nr 765). Eestikeelse tõlke tegi tuntud eesti ainese koguja ja

---

¹¹⁴ Vähemalt 25 eksemplari igast ülikooli väljaandest talletati raamatukogus tulevasteks vajadusteks. Alates 1818. aastast algas trükiste vahetus teiste Euroopa ülikoolidega. Järelejäänud kogused saadeti hiljem ülikooli raamatukaupmehe või raamatukogu vahendusel müügiks Riiga, Miitavisse, Leipzigi, Berliini või Hamburgi.

¹¹⁵ Pidustuste trükitud kirjeldus „Das erste Jubelfest der Kaiserlichen Universität Dorpat” (1828), peetud kõned, jutlus ja pühendustrükised on kokku köidetud, üks selline nahkköites eksemplar ülikooli raamatukogus kannab seljatiitlit: „Sämtliche Schriften zum ersten Jubelfest der Universität Dorpat 1827”.

¹¹⁶ Esimesed neli väitekirja (1804–1805) jäid trükis avaldamata. – E. Oissar. Tartu ülikoolis kaitstud väitekirjad 1802–1918 : Bibliograafia. Tartu, 1973. Lk. 32-33.

uurija Kadrina pastor Arnold Friedrich Johann Knüpffer (1777–1843). „Polügloti” väljaandmiseks saadi ülikooli kuraatori vahendusel Peterburist 1350 rubla B.A.¹¹⁷

Teoloogiaalase teadustöö tulemused kavatses teaduskond koondada jätkväljaannetesse ja leida sellega tee Euroopa foorumile. Aastail 1832–1833 trükiti Schünmanni juures kaks mahukat köidet „Beiträge zu den theologischen Wissenschaften” (nr 83P, Lisandusi teoloogiateadustele), mille kirjastas F. Perthes Hamburgis. Pikema elujõuga oli kirikuloo professori Andreas Caspar Friedrich Buschi (1798–1877) toimetatud ja alates neljandast aastakäigust¹¹⁸ kirjastatud ajakiri „Evangelische Blätter” (1832–1842, nr 150P). Praktilise usuteaduse professor Carl Christian Ulmann (1793–1871) algatas laiemaks levikuks mõeldud „Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Geistlichkeit Russlands” (nr 263P, Teated Venemaa evangeelsele vaimulikkonnale). Usuteaduskonna õppejõudude kõrval kuulusid autorkonda ka mõned evangeelsed vaimulikud Venemaalt. Schünmann ja seejärel tema lesk Justine trükkisid seda luterliku suunitlusega ajakirja aastail 1838–1842, edasi läks trükkimine Riiga Häckeri trükikotta, kus see ilmus veidi muudetud pealkirjaga 1915. aastani.

Juridica. Tartu õigusteaduskonna professorid Christoph Christian von Dabelow, Walther Friedrich Clossius (1795–1838) jt olid aktiivsed oma tööde publitseerimisel rooma õiguse, tsiiviil- ja kriminaalõiguse alal. Enim tunti vaadeldaval ajajärgul nappust käsiraamatutest ja uurimustest kohaliku õiguse valdkonnas, mis haaraks nii Läänemere provintside keerulist õiguskorraldust kui ka Vene õiguse ajalugu. Oluline oli seadusaktide korrastamine ja publitseerimine. See valdkond saigi Tartu ülikooli peamiselt saksa päritolu juuraprofessorite aktiivse teadusliku töö suunaks. Juba Schünmanni tegevuse algaastal jõudsid tema trükikojast kasutusse Kaasani ülikoolist saabunud, osaliselt vene keeles loenguid pidava esimese vene õiguse õpetooli professori Johann Georg Josias Neumanni (1780–1855) mõned väiketrükised, nagu „Abriss des russischen peinlichen Rechts” (1814, Lühiülevaade vene kriminaalõigusest) esimene osa. Rektor professor Gustav Ewers avaldas mahuka allikakogu „Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte” (1821, Eestimaa hertsogiriigi rüütli- ja maaõigused), mille kirjastas raamatukaupmees Meinshausen. Siin ilmus ka G. Ewersi peateos „Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung”. Friedrich Georg von Bunge (1802–1897) suutis 1827. aastal trükki toimetada ülikooli esimese Liivimaa provintsiaalõiguse professori Johann Ludwig Mütheli (1763–1812) kaua käsikirjas¹¹⁹ seisnud loengute esimese osa pealkirja all „Handbuch der livländischen Criminalrechtslehre” (Liivimaa kriminaalõigusõpetuse käsiraamat).¹²⁰ Tartu ülikooli kasvandik ja hilisem provintsiaalõiguse professor F. G. von Bunge kujunes 19. sajandi teisel ja kolmandal veerandil Balti õigusajaloo silmapaistvaimaks uurijaks ja allikate publitseerijaks. Akadeemilises ofitsiinis trükiti mitu tema ülikooliõpikut ja tööd Balti õiguse ajaloost, ka kolmeköiteline „Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland” (1823–1826, Vene seaduste ja määruste kronoloogiline loetelu Liivi-, Eesti- ja Kuramaa jaoks), mis koondas dokumendid aastatest 1710–1801. Autor oleks tahtnud sama trükikorralduse järgi (ettemaksuga neli rubla) seadusi veel edasigi välja anda, kuid ei leidnud piisavalt toetust.

¹¹⁷ Augsburgi usutunnistuse 300. aastapäeva tähistava väljaande saksa- ja ladinakeelne tekst oli antud J. G. Walchi „Christliches Concordienbuch” järgi, läti- ja eestikeelsed tõlked saadi konkursi korras.

¹¹⁸ Esimesed kolm aastakäiku kirjastas raamatukaupmees Frantzen.

¹¹⁹ J. L. Mütheli käsikirjaarhiiv asub Tartu Ülikooli Raamatukogus (F 8).

¹²⁰ Ebaõnnestunud katse teost välja anda oli juba 1817. aastal subskriptsiooni välja kuulutades teinud A. Sticinsky akadeemiline raamatukauplus. Teine osa käsikirjast jäi ka Bungel välja andmata.

Tartu kohalikest juristidest kasutas Schünmanni kirjastus- ja trükiteenust oma praktilise suunitlusega käsiraamatute avaldamiseks advokaat C. H. Nielsen.¹²¹ 1819. aastal ilmus avalikkuse ette tema juriidiliste- ja äriterminite käsiraamat, millele 1822 järgnes mahukas Liivimaa pärilusõiguse käsitlus.

Medica. Tartu ülikooli suurimas teaduskonnas — arstiteaduskonnas — kaitsti 19. sajandi esimesel poolel ka kõige arvukamalt väitekirju (üle 400). Enamik neist ilmus siinses akadeemilises trükikojas, üksnes J. C. Schünmann trükkis rohkem kui 250 nimetust. Tema tegevusse astumise esimesel aastal 1814 tuli näiteks välja Tartule hiljem kuulsust toonud loodusteadlase, embrüoloogia rajaja ja Peterburi TA liikme Karl Ernst von Baeri (1792–1876) doktoridissertatsioon „*De morbis inter Esthonas endemicis*” (Eestlaste endeemilistest haigustest). Meditsiinidoktori kraadi kaitsnud eestlaste tööd trükkis Schünmann 1827. aastal Friedrich Robert Faehlmanni (1798–1850) väitekirja „*Observationes inflammationum occultiorum*” (Tähelepanekuid sisemistest põletikest). Ülikooli arstiteaduskonna saavutused väljendusid esialgu küll enam praktiliste ravimeetodite täiustamises ja uute võtete väljaarendamises kui publitseerimistegevuses. Meedikute saavutuste tutvustamiseks andis uuendusmeelne ja hinnatud professor Johann Friedrich Erdmann (1778–1846) välja kliinilise meditsiini aastaraamatu „*Annales scholae clinicae medicae Dorpatensis annorum 1818, 1819, 1820*” (1821). Näitlikustamiseks olid lisatud J. W. Krause jooniste järgi valmistatud skeemid ja gravüürid ülikooli kliinikumi hoonest Toomel. Laialdast tähelepanu äratas professor Ludwig August Struve (1795–1828) mahukas õppeotstarbeline teos „*Ueber die Erkenntniss und Cur acuter und chronischer Krankheiten*” (1827, Akuutsete ja krooniliste haiguste diagnoosist ja ravist).¹²² 1830. aastate algupoolel trükkis Schünmann Frantzeni kirjastamisel mitmed professor Alexander Friedrich von Huecki (1802–1842)¹²³ tööd, nende seas Tartu esimese anatoomiaõpiku, kaheosalise „*Lehrbuch der Anatomie des Menschen*” (1833–1835, Inimese anatoomia õpik).

Philologica & philosophica. Peale klassikalise filoloogia professori Karl Morgensterni poolt ülikooli loengukavade lisana avaldatud antiikautorite käsitluste ja tekstide ning mõnede muude väike-trükiste väärrib sel alal tähelepanu tema kolleegi Johann Valentin Francke (1792–1830) kogumik „*Griechische und lateinische Inschriften*” (1830, Kreeka- ja ladina raidkirjad), mis põhines O. F. von Richteri Idamaa-reisil kogutud materjalil. Berliinis Reimeri kirjastatud publikatsioon jõudis Tartust raamatuturule alles pärast autori surma. Mahukas väljaanne sisaldas meetrilisi ja proosavormis raidkirjatekste koos põhjaliku kommentaariumiga. Vene keele ja kirjanduse professorite vähestest teostest nimetagem Vassili Perevoštšikovi (1785–1851) kõnede, artiklite ja tõlkekatsetuste kogumikku „*Опыты*” (1822, Katsetused).

Taasavatud Tartu ülikooli algusest peale 37 aastat õpetanud filosoofiaprofessor Gottlob Benjamin Jäsche (1762–1842), Immanuel Kanti õpilane ja tema õpetuse pooldaja, avaldas Schünmanni ofitsiini vahendusel neli akadeemilist loengumaterjalikäsitlust, neist

---

¹²¹ C. H. Nielsen oli olnud tegev esimese Tartu ajalehe DZ asutamisel 1789 ja andnud välja kohalike politseiseaduste käsiraamatu 1794.

¹²² Teos kuulus lauluisa Friedrich Reinhold Kreutzwaldi arstiks õppimise ajal tema õpperaamatute hulka.

¹²³ Professor Hueck oli Eesti Õpetatud Seltsi (ÕES) asutajaliige ja esimees 1841–1842.

esimesena „Einleitung zu einer Architektonik der Wissenschaften” (1816, Sissejuhatus teaduste arhitektoonikasse).¹²⁴

Historica. 19. sajandi esimeste kümnendite Liivimaa ajaloolaste seas tõsis vaieldamatult esile eelnimetatud professor Gustav Ewers, kelle mitmed uurimistööd ja uudsed käsitlused Vene ajaloost trükiti Schünmanni juures Tartus.¹²⁵ Juba ülikooli teenistusse astumisel ilmus Ewersilt kaks olulist väljaannet. Esimene neist, mahukas käsiraamat „Geschichte der Russen. Th. 1” (1816, Venelaste ajalugu. 1. osa), oli mõeldud loengumaterjali avardamiseks. Teine, koos Otto Moritz Ludwig von Engelhardtiga (1779–1842) kokku pandud „Beiträge zur Kenntniß Rußlands und seiner Geschichte. Bd. 1” (nr 86P, 1816–1818, Lisandusi Venemaa ja tema ajaloo tundmiseks. 1. kd.), sisaldas nii reisikirjeldusi kui ka Vene- ja Baltimaade ajalooürikute publikatsioone. Eesmärgiks oli Venemaa tutvustamine, ajalooteadmiste laiendamine ja seniste väärtõlgenduste korrigeerimine. Üllitis ilmus Peterburi Teaduste Akadeemia väljaantud seeria „Sammlung Russischer Geschichte” (Vene ajaloo kogumik) viimase, 10. köitena. 1830. aastal andis rektor Ewers välja köite oma õpilaste töödega Vene vanemast ajaloost „Studien zur gründlichen Kenntniss der Vorzeit Rußlands” (1830, Uurimused Venemaa eelajaloo täpsemaks tundmiseks). Ligi pooletuhandleheküljelise raamatu 500 eksemplari läksid maksma 1461 rubla. Surm ei lasknud koostajal eessõna lõpuni kirjutada.

Tähelepanuväärsematest ajalooteostest väljastpoolt ülikooli nägi Schünmanni juures trükivalgust kolmeköiteline „Essai critique sur l’histoire de la Livonie” (1817, Kriitiline essee Liivimaa ajaloost). Teose autor oli Baieri saadik Vene õukonna juures, Müncheni Kuningliku Teaduste Akadeemia liige krahv François Gabriel de Bray (1765–1832)¹²⁶. Eestlaste minevikku idealiseeriv ja kaasaegset Liivimaa talupoegade õigusetut olukorda tauniv teos äratas tähelepanu. Teose kogu tiraaži (600 eksemplari, v.a eksemplarid veliinil ja postipaberil) annetas saadik Tartu ülikooli raamatukogule. Raamatute müügist saadud summa eest pidi muretsetama ajalooalast kirjandust professor Ewersi valikul.

Kui otsustada ettetellijate arvu järgi, siis pakkusid toleaeegsele lugejaskonnale huvi ka kultuuriajaloolised teemad. Üle 160 isiku ja organisatsiooni registreeris end ettetellijaks Otto Gustav von Roseni (1753–?) koostatud numismaatika käsiraamatule „Numismatik oder Geschichte der Münzen älterer, mittlerer und neuerer Zeit” (1816, Numismaatika ehk vanema, keskmise ja uuema aja müntide ajalugu). Maakohtuadvokaat Friedrich Artzti (1779–1823) tõlkes ilmus Ivan Saikini „Anekdoten und Charakterzüge des Feldmarschalls Grafen Peter Alexandrowitsch Rumänzov-Sadunaiskoi” (1818, Feldmarssal krahv Peter Aleksandrovitš Rumjanzev-Sadunaiski anekdoodid ja iseloomujooned), mis sisaldas ka krahvi kirjavahetust Katariina II-ga. Vene keeles trükkis Schünmann 1821. aastal viis brošüüri Pihkvamaa kloostrite kohta. Autoriks oli tuntud ajaloolane, arheograaf ja bibliograaf, Pihkva vürstiriigi ajaloo uurija Jefimi Bolhovitinov (vaimulikus seisuses Kiievi metropoliit Jevgeni (1767–1837)).

Naturalia & realia. 19. sajandi esimesel poolel oli loodusteadlastel rikkalikult avastamisrõõmu. Tartu loodusteadlaste (botaanikud, zoologid, geoloogid, keemikud) ja täppisteadlaste (matemaatikud, füüsikud, astronoomid) silmapaistvatele teadustulemustele,

¹²⁴ G. B. Jäsche peateos, kolmeosaline „Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen” (1826–1832, Panteism tema erinevates põhvormides) nägi trükivalgust Berliinis Reimeri juures.

¹²⁵ Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst, Jg. 1816, Bd. 3, 1. Hälfte, S. 250.

¹²⁶ De Bray oli abielus Liivimaa Wolmari (Valmiera) mõisniku Carl Otto von Löwensterni tütreaga ja viibis sageli pikemat aega äia pool ja eriti Tartus. 1818 valiti ta Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna audoktoriks.

mis saavutasid oma apogee 1860. aastaiks, pandi alus juba sajandi esimesel kolmandikul. Kõigepealt publitseeriti loengumaterjale, mis said tunnustuse kogu Venemaal. Keiserliku ülikooli esimene rektor füüsikaproffessor Georg Friedrich Parrot (1767–1852) andis ülikoolide jaoks välja teoreetilise füüsika õpiku. Selle kolmas köide „Grundriß der Physik der Erde und Geologie“ (1815, Maakera füüsika alused ja geoloogia) trükiti Schünmanni juures. Aastail 1819–1824 tuli Schünmanni trükikojust raamatuturule ka Parroti „Entretiens sur la physique“ (Vestlusi füüsikast), 903 lehekülge sisaldav kuueköiteline dialoogivormis edastatud populaarteaduslik ülevaade kaasaja füüsikast. Prantsuskeelne loengumaterjal sihtis ilmselt Euroopa turule, kahjuks läks asi teisiti.¹²⁷ Keemia ja farmaatsia korralise professori Gottfried Wilhelm Osanni (1797–1866) sulest, kellel muu hulgas oli teeneid element ruteeniumi avastamisel, nägi Tartus trükivalgust teoreetilise keemia käsiraamatu esimene köide „Handbuch der theoretischen Chemie“ (1827). Tema professuurijärglane Carl Christian Traugott Friedemann Goebel (1794–1851) korraldas aastal 1834 uurimisreisi Lõuna-Venemaale, kus teda saatis botaaniku, entomoloogi ja joonestajana tartlane Carl Ernst Claus (1796–1864), hilisem Tartu ülikooli farmaatsiaproffessor, samuti element ruteeniumi avastaja tiitlile pretendeeriv õpetlane. Peatselt ilmus raamatukaupmees Kluge kirjastusel Schünmanni juures ekspeditsiooni esinduslik, ligi 700-leheküljeline kvartformaadis kirjeldus „Reise in die Steppen des südlichen Rußlands“ (1837–1838, Reis Lõuna-Venemaa steppidesse). Kaheköitelise raamatu teksti väärtustasid Georg Friedrich Schlateri kivitrükikojas peamiselt Clausi joonistuste järgi valmistatud 18 litotahvlit. Üllitis pälvis Peterburi Teaduste Akadeemias Pavel Demidovi auhinna. Matemaatikaproffessor Johann Martin Christian Bartels (1769–1836) avaldas Tartus esimese osa oma Kaasanis ja Tartus peetud matemaatilise analüüsi loengutest „Vorlesungen über mathematische Analysis“ (1833). 1837. aastal andis Bartelsi väimees astronoom Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864) välja õpiku teise laiendatud trüki. Bartelsi õpilane, hilisem Tartu ülikooli õppejõud Carl Eduard Senff (1810–1849) käsitles ühena esimestest maailmas oma lõputöös „*Theoremata principalia e theoria curvarum et superficierum*“ (Esimene teoreem kõverate ja pindade teooriast) terviklikult ja süstemaatiliselt tollal uudset distsipliini — diferentsiaalgeomeetriat. Kuldauraha pälvinud uurimus trükiti 1831. aastal ülikooli kulul, 1838. aastal trükkis Schünmann juba noore erakorralise professori doktoritöö.

Tartus alustasid teadustööd mitmed silmapaistvad loodusteadlased, nagu kahest ümbermaailmareisist osavõtnud zooloog, maadeuurija ja arst, kohaliku päritoluga Johann Friedrich Eschscholtz (1793–1831), kogu Venemaa flora kataloogi koostaja botaanik Carl Christian Friedrich Ledebour (1785–1851) ning tema õpilane Alexander Georg von Bunge (1803–1890), samuti geoloog ja mineraloog Otto Moritz Ludwig von Engelhardt jt.¹²⁸ Ülikooli jätkväljaannetest, mille kestvus ulatub meie päevadeni, tuleks nimetada Ledebouri poolt Venemaa ja Lääne-Euroopa botaanikaeadadega vahetussuhete arendamiseks 1814 alustatud seemnekataloogi.¹²⁹ Tartu ülikooli kaudu levisid sel ajal Lääne-Euroopasse siinsete teadlaste

¹²⁷ Lähemalt vt viide 81.

¹²⁸ Enamik Tartu teadlaste suurteostest ilmus vaadeldaval ajajärgul siiski peamiselt Saksamaa, aga ka Riia ja Miitavi suuremate kirjastuste ning trükikodade vahendusel. Eriti on see täheldatav teaduslike ekspeditsioonide tulemuste publitseerimisel, näiteks: Johann Jakob Friedrich Wilhelm Parroti (1791–1841) reisikirjeldus „Reise zum Ararat. Th. 1-2“ I-II (Berlin, 1834; Reis Araratile), J. Fr. von Eschscholtzi „Zoologischer Atlas. H. 1-4“ (Berlin, 1829-1833; Zooloogiaatlas), C. C. F. Ledebouri „*Flora Altaica*“ I-IV (Berlin, 1829-1833) ja „*Flora Rossica*“ I-IV (Stuttgart, 1842-1853) jt. Tehnilise teostuse poolest tõuseb eriti esile Ledebouri Altai-reisi taimede kataloogi juurde kuuluv atlas, mis sisaldab 500 äärmiselt võlvat ja peent litotehnikas koloreeritud tahvlit Siberi Altai-piirkonna taimede kujutistega, vt: *Icones plantarum novarum vel imperfecte cognitarum, Floram Rossicam, imprimis Altaicam, illustrantes. Centuria I-V. Rigae apud I. Deubner u. a. 1829–1834. Tab. I–D.*

¹²⁹ Ilmus erinevate tiitlite all: *Enumeratio plantarum; Index seminum; Delectus seminum*. – Tartu ülikooli perioodikaväljaanded 1802–1940. 1. : Bibliograafianimestik / koost. Lea Trikkant. Tartu, 1983. Lk. 104.

Aasia-reisidel kogutud seemned jm materjalid. Tartu loodusteadlaste kaks katset anda 1820. aastate algul välja teaduslikku ajakirja jooksid aga liiva, katkedes kohe esimese kõite ilmumise järel.

Ülikooli täheteadlaste Tartus ilmunud töedest on kahtlemata olulisimad laialdase tuntuse saavutanud astronoomi, ülikooli tähetorni direktori Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864) publikatsioonid, nagu näiteks „*Catalogus novus stellarum duplicium et multiplicium*” (1827, Kaksik- ja mitmiktähtede uus kataloog) või 1821-1831 teostatud Balti provintside kraadimõõtmise ulatuslik kirjeldus koos 13 vaselõikega (1831). Ülikool kandis 1817 alustatud Tartu tähetorni vaatluste „*Observationes astronomicas*” (nr 300P) trükikulud. Struve alustatud väljaannet jätkas (vol. 9-16) Johann Heinrich Mädler (1794–1874), erinevate tiitlite all ulatus väljaanne 1990. aastani.

Agricultura. Põllumajandusdistsipliinide loengute pidamist alustati Tartu ülikoolis 1806. aastal, sellealast trükitööd said ülikoolitrukikalid aga suhteliselt vähe. Aastail 1829–1845 oli põllumajandusteadusliku suuna vedajaks ettevõtlik ja toimekas ökonoomika- ja tehnoloogiaprofessor Johann Friedrich Leberecht Schmalz, kelle tegevus ulatus õpetamise ja teadustöö kõrval praktika näidismajandi rajamiseni ja juhtimiseni¹³⁰ ning taime- ning loomakasvatuse õpetamise publitseerimiseni. Enamik Schmalzi teostest ilmus siiski Saksamaal, mõned neist ka korduvalt. Tartusse tõi Schmalz Königsbergist kaasa seal 1826. aastal asutatud ajakirja „*Landwirtschaftliche Mittheilungen*” (nr 217P, Põllumajanduslikud teated), millest ilmus Schünmanni juures 5. köide (1830). Tiitlile lisandus 1831 küll värskendav „*Neue*” (nr 280P), see aga ei päästnud ajakirja sulgemisest 1833. aastal. Oma meelisalal, lambakasvatuses, andis professor Schmalz Tartus Schünmanni juures 1830. aastal välja Johann Gottlieb Koppe järgi koostatud populaarse „*Schäfer-Büchlein*”.¹³¹ Põhiosa Tartus ilmunud metsa-, taime- ja loomakasvatuse edendamisele suunatud trükistest jõudis 19. sajandi esimesel poolel avalikkuse ette LÜÖSi algatusel ja toel. Schünmanni ja hiljem tema lese ettevõtte trükitoona tulid välja seltsi regulaarsed toimetised (nr 301P, 286P, 229P)¹³², milles avaldati Liivimaa mõisaomanike ja -rentnike, tuntud baltisaksa maa-aadlike päevakajalisi kirjutisi ja maaeluprobleemide käsitlusi. Suurepäraselt etnograafilist materjali eesti taluarhitektuurist pakuvad kaks tollal Tartus trükivalgust näinud raamatut. 1814. aasta algul äratas tähelepanu Grenziuse juures anonüümselt ilmunud brošüür „*Ueber Verbesserung liefländischer Bauerwohnungen*” (Liivimaa talupoegade eluaseme parandamisest), mille oli koostanud parun Karl Axel Christer von Bruiningk (1782–1848).¹³³ Liivimaa maapäevale kogunenud aadel sai kindralkuberner markii Pauluccilt trükise eksemplari, et otsustataks ettepanekute otstarbekuse ja teostatavuse üle.¹³⁴ Maapäev

¹³⁰ Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut, esimene taoline õppeasutus Venemaal, tegutses aastail 1834–1839. Õppeasutuse direktor oli professori poeg dr. Hermann Schmalz, nädalalehe „*Der Refraktor*” toimetaja.

¹³¹ Ilmus sama tekstilaoga ka LÜÖSi toimetistes, vt *Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft*, 1830, Bd. 5, St. 3, S. 257–362, [1].

¹³² Ilmusid 1808–1811 algse tiitliga „*Oekonomisches Repertorium für Liefland*”. Peale seltsi sekretäri W. C. Friebe (1761–1811) surma toimetab „*Neueres ökonomisches Repertorium für Livland*” nime all ilmuvaid toimetisi seltsi uus sekretär A. von Löwis of Menar, 1825–1866 kandsid toimetised nimetust „*Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft*”, mida kirjastasid aastast 1839 alates üksteise järel Friedrich Severin, Otto Model ja E. J. Karow.

¹³³ Parun von Bruiningk oli tuntud radikaalsete majandusreformide pooldajana ja talurahva olukorra kergendamise eest väljaastujana, teda olevat talupojad tõesti armastanud. Bruiningki maja sõprusringi külastas ka eestlasest majaanst ja sõber F. R. Faehlmann. – Ea Jansen. Faehlmanni aeg // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993. Tartu, 1995. Lk. 51–53.

¹³⁴ Mõisnik kutsus üles pöörama tähelepanu maarahva eluruumidele – suitsutaredele, tõstes esile puhtuseprobleemi ning sellest kõigest olenevad tervise- ja tootlikkuseküsimused. Tema veendumuse kohaselt olid maarahva elamistingimused kirjeldamatult halvad, röövisid inimeselt tervise ja tapsid teda vaimselt, hoidsid päevakorras laiskuse ja mustuse probleemid.

suunas arutelu läbiviimise ökonoomilisele sotsieteedile, selle üldiselt eitava kokkuvõtte ja mitmete autoriteetide seisukohad avaldas seltsi sekretär veel samal aastal Schünmanni juures.¹³⁵

Seoses 19. sajandi teise aastakümne lõpul sisepoliitilisele olukorrale pitseri pannud talupoegade vabastamisega pärisorjusest Eestimaal (1816) ja Liivimaal (1819) jõudsid Schünmanni abil trükisõnasse mitmed teemakohased käsitlused mõisnike Karl Gustav von Maydelli (1788–1857), Heinrich Gotthard Theodor von Hagemesteri (1784–1845) jt sulest. Mõneti vabameelsema Helme mõisaomaniku, talurahvaseaduse elluviimise komisjoni liikme Gustav Reinhold Georg von Rennenkampffi (1784–1869) arutlust „Ueber die bevorstehende Freiheit der Ehsten und Letten“ (1820, Eestlaste ja lätlaste eesseisvast vabadusest) soovitati teksti lihtsuse tõttu tõlkida eesti keelde. 1839. aastal ilmus Schünmanni juures omaette raamatuna äratrükk ökonoomilise sotsieteedi aastaraamatust — Jakob Johnsoni (1806–1865) käsitlus „Versuch einer Anleitung zur Kenntniß und Behandlung der Düngemittel“ (Sissejuhatus väetiste tundmise ja uurimise küsimustesse).¹³⁶

Paedagogica. 1804. aasta koolistatuudiga seoti Balti provintside haridusprotsessi juhtimine taasalustanud Tartu ülikooliga. Ülikooli juurde loodud alaline koolikomisjon, mis tegutses 1837. aastani ja mille koosseisu kuulusid järgemööda ülikooli professorid, kandis hoolt õpperingkonnas tegutsevate koolide võrgu väljaarendamise, õppeprogrammide ja koolielu sisulise korraldamise ning õppekirjanduse muretsemise eest.¹³⁷ Professorid pidasid algusest peale oma kohuseks kirjutada ülikoolitöö kõrvalt ka kooliõpikuid, kuigi kaebasid ajapuuduse üle. Mitmed õpperaamatud ilmusid Miitavis, kus konkurendina ülikooli trükikojale tegutses Steffenhageni firma. Baltimaade juhtival trükiettevõttel oli võimalik täita tellimusi soodsamate hindadega, ka omas ta ülikooli professoritega isiklikke kontakte. Enim õpikuid oma erialalt andsid välja gümnaasiumi klassikalise filoloogia õpetajad, mis on ka mõistetav arvestades valitsevat õppesuunda.¹³⁸ Juba 1810. aastal trükkis Grenzius ülemõpetaja Simon Magnus Malmgréni (1775–1839) „Anleitung zum Lateinschreiben [...]. Erster Cursus“ (Ladina keele kirjutamisõpetus [...]. Esimene kursus) kreiskoolidele ja gümnaasiumidele. Õpiku teine osa ilmus aga juba 1815 Schünmanni juures ja neli aastat hiljem (1819) ka õpiku esimese osa laiendatud ja parandatud trükk. Aasta enne seda (1818) oli Schünmann trükkinud ka algajatele mõeldud ladina keele grammatika Johann Michael Hausmannilt (1783–?). 1821. aastal arutles vanaklassika studiumi vajalikkuse üle kõrghariduse omandamisel oma programmilises kõnes gümnaasiumi ülemõpetaja Gustav Karl Girgensohn (1786–1872). Kõne oli pühendatud kooliseaduse kinnitamise aastapäevale 4. juunil 1820. Taolisi programmilisi kõnesid peeti kooliaasta alguses, kutsena eksamitele või tähtsündmuste puhul, kusjuures need ilmusid sageli koolikomisjoni korraldusel trükis.

¹³⁵ Andreas von Löwis of Menar. Ueber die Verbesserung der livländischen Bauerwohnungen. Erste Sammlung. Dorpat, 1814. Nimetatud trükiste sisu analüüs vt: Ants Viires. Esimene katse eesti taluelamuid parandada // Etnograafiamuseumi aastaraamat. 25. Tallinn, 1971. Lk. 55–86.

¹³⁶ Autorist, kes oli kupja poeg Tusti karjamõisast Viljandimaalt ja üks varasemaid eesti soost üliõpilasi Tartu ülikoolis, sai esimene teaduskraadiga eestlasest põllumajandusteadlane.

¹³⁷ 1804. aastal asutati Tartus kubermangugümnaasium ja kreiskool, järgmisel aastal avasid ukсед kaks elementaarkooli, 1820. aastal lisandus neile tütarlastekool. Kroonukoolide kõrval töötas linnas ka rida alg- ja kõrgema kursusega erakoole. 1828. aastal rajati kohalike elementaarkoolide õpetajate ettevalmistamiseks Tartu Õpetajate Seminar (esimene riiklik õpetajateseminar Venemaal). Seal ei õppinud esialgu ühtegi eestlast, küll aga oli õpilaste seas lätlasti. Eesti algkool rajati 1837. aastal, sellest sai seminar harjutuskool. – Ain Nurk. Tartu koolid läbi aegade. Tallinn, 1983. Lk. 12–15.

¹³⁸ Gümnaasium oli klassikalise suunitlusega õppeasutus, kus pearõhk oli asetatud vanadele keeltele, antiikkirjandusele ja ajaloole. Ligi 1000, st viiendik 19. sajandi esimese poole gümnaasiumiõpetajatest jätkas õpinguid ülikoolis.

Valdav osa Tartu saksakeelsetes koolides sajandi esimestel aastakümnetel kasutatud õpikutest oli ilmunud Saksamaal. Näiteks, aastal 1818 oli 27-st gümnaasiumiõpikust 19 antud välja Saksamaal, kolm Tartus ning Riias-Tartus, Miiitavis, Riias, Moskvas ja Peterburis — igas üks kooliraamat.¹³⁹

Kindlasti oli ülikoolitrukkalil kõige raskem hakkama saada kreekakeelsete tekstidega nii trükitüüpide kui ka vajalike oskustöölise vähesuse tõttu. Ülikooli klassikalise filoloogia eradotsendi ja gümnaasiumi ülemõpetaja Karl Ludwig Struve (1785–1838) trükivalmis ja kinnitatud käsikiri „Griechische Grammatik für die Gymnasien [...]. Formenlehre“ (Kreeka keele grammatika gümnaasiumidele [...]. Vormiõpetus) seisis Grenziuse käes trükiootel kuus aastat. Kannatuse kaotanud kirjastaja Meinshausen lasi lõpuks õpiku trükkida Leipzigin, kus see ilmuski 1816. aastal, kuid suure hulga trükivigadega. Autor oli selleks ajaks lahkunud Tartust Königsbergi gümnaasiumi direktoriks.¹⁴⁰ Mujal trükkimisel varitsesidki autoreid raskused korrektuurilugemisel ja sellest tulenev vigade oht.

1824. aastal paljundas ülikooli trükikoda rektor Gustav Ewersi õpiku elementaarkoolidele „Erstes Schulbuch für die deutsche Jugend im Lehr-Bezirk der Kaiserlichen Universität Dorpat.“ (Esimene kooliraamat saksa noorsoole Keiserliku Tartu Ülikooli õpperingkonnas). Õpik sisaldas kõiki õppeplaani aineid: lugemispalasisid, kirjutamise ja arvutamise juhendust (professor F. G. W. Struve) ning Lutheri väikest katekismust. Suure populaarsuse saavutanud Tartu kooliraamat tunnistati Venemaal parimaks algkooliõpikuks ja ilmus veel vähemalt kahes kordustrukis (1825, 1831) Miiitavis. Märkimisväärse tunnustuse ja hea läbimüügi sai ka arvutamisesülesannete kogumik „Exempel-Tafeln“ (1830, Arvutusülesanded), mis oli mõeldud lisana Ewersi eelnimetatud õpikule. Selle koostas saksa kooliraamatute eeskujul Heinrich Caspar Krümmmer (1796–1873), erakoolipidaja Ehmjas ja Võrus. Õpiku kirjastas trükkal Schünmann ise ja andis seda parandatud ning täiendatud kujul välja veel kaks korda.

Kõrge hinnangu osaliseks tsaaririigis sai mineraloogiaprofessori Moritz von Engelhardti looduslooõpik „Anfangsgründe der Naturkunde und Erdbeschreibung [...] Erste Abtheilung“ (1827, Loodusõpetuse ja maakerakirjelduse alused), mis jagas kreiskooli- ja gümnaasiumi madalamate klasside õppuritele teadmisi loodusest, maadest ja rahvastest. Selle koostamisel olid abiks Tartu ülikooli professorid, hilisemad Peterburi TA akadeemikud W. Struve ja G. Fr. Parrot. 16-leheküljelist registrit sisaldav õpik tõlgiti vene keelde ja seegi ilmus 1839 Schünmanni juures.

Ülikooli joonistusõpetaja Karl August Senffi sulest ilmus käsiraamat kreiskoolidele „Geometrische Zeichenlehre“ (1828, Geomeetiline joonistusõpetus). Teksti näitlikustamiseks valmistas autor lisana 50 vasegravüüri. Ülikooli koolikomisjoni ülesandel kinnitati õpik õppevahendiks ka vene koolidele ja nähti ette selle tõlkimine vene keelde.

Kuigi Baltimaad kuulusid käsitletava ajajärgu algul juba üle saja aasta Vene impeeriumi koosseisu, olid siin valdavalt saksakeelse koolihariduse tingimustes vene keele õpetamise ja oskusega lood kehvad: baltisakslased ei õppinud vene keelt koolis ja ei tahtnud selle keelega tegeleda ka ülikoolis.¹⁴¹ Vene keelt ei õpetatud ka eestlastele küla- ning kihelkonnakoolides. 1820. aastail ei suurenenud vene keele oskus ja venekeelsete raamatute

¹³⁹ EAA, F 386, n. 3, s. 12, l. 47–48p.

¹⁴⁰ Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Jg. 1816, Bd. 3, Hälfte 2. Dorpat, 1821. S. 251–252.

¹⁴¹ Сергей Исаков. Русский язык и литература в учебных заведениях Эстонии XVIII-XIX столетий. Вып. 1, Тарту, 1973. С. 46.

trükkimine veel oluliselt, kuid teatud trükised, nagu riiklike õppeasutuste põhikirjad ja juhenddokumendid, tulid juba välja saksa-vene paralleeltekstiga. 1830. aastate keskpaiku võttis tsaarivalitsus tarvitusele otsustavad abinõud vene keele juurutamiseks Läänemere kubermangudes. Vene keele õpetamist hakati nõudma elementaarkoolidest peale. 29. jaanuaril 1837 anti välja erikorraldus vene keele õpetamise tugevdamiseks Tartu õpperingkonna kreiskoolides. Venekeelsete raamatute trükkimine Tartus laienes alles 1840. aastatel, trükiti 1–5 raamatut aastas, peamiselt mitmesuguseid keeleõpikuid. 1841. aastal trükkis Schünmanni lese ofitsiin Tartu vene keele õpetaja Vassili Blagoveštšenski (1802–1864)¹⁴² kreiskoolidele ja gümnaasiumide madalamatele klassidele mõeldud krestomaatia. Raamat sisaldas saksakeelseid tekste vene keelde tõlkimiseks ja vastupidi, abivahendina oli lisatud väike saksa-vene sõnastik. Samal aastal ilmus Schünmanni lese kirjastusel ka Blagoveštšenski koostatud algõpiku teine trükk „Russisches ABC- und Lesebuch für die deutsche Jugend der Ostseeprovinzen“ (1841, Vene keele aabits ja lugemik saksa noorsoole Läänemere provintsidele), selle esimene trükk oli ilmunud „Lindforsi Pärijate“ juures 1838. Õpiku populaarsusest kõneleb asjaolu, et 1869. aastani anti seda välja seitsmel korral. Schünmanni lese juures ilmus ka esimene vene keele õpik eestlastele — Johann Schwelle „Weike wenne keli ABD-ramat“ (1844, nr 1045).

Erikorraldusega tuli hakata siinsetes koolides õpetama vene keeles ka ajalugu ja maateadust. Saadud juhiseid asus täitma ülikooli vene keele lektor Ivan Pavlovski (1800–1869), kes pälvis hiljem tunnustuse kui saksa-vene sõnaraamatu autor. Ta koostas 1841. aastal juhend-kava geograafia õpetamiseks Tartu õpperingkonna kihelkonnakoolidele.

2. 2. 2. Kirjandus- ja kultuuriväljaanded

Luule- jm kirjandusteoseid ning üldkultuurilist lugemisvara laiemale publikule ilmus Tartus 19. sajandi algupoolel suhteliselt vähe. See ei tähenda siiski siinse väiksearvulise haritlaskonna sees ande ja ettevõtlikkuse puudumist. Veel oli moes juhuluule ja värsiridu pühendati mitmesugustele tähtsündmustele. Neist ilmus osa ka trükkis või leidis jäädvustamist salmikutes, millest küll meie päevini on säilinud vähesed. Schünmanni tegevusseastumisega hakkasid lugejani jõudma mitmed seni oma trükijärge oodanud käsikirjad. Üks esimesi oli 30. mail 1814 tsenseeritud buršilaulude kogumik „*Dionysiaca*“. Laulik sisaldab 133 tudengi(joogi)laulu peamiselt saksa, mõned ka ladina ja kreeka keeles. Autorite hulgas on Goethe, Schiller, August von Kotzebue, samuti ka kohalikke värsiseppi. Üllitise koostaja oli ise luuletajana tuntud — Lübeckist, seega Schünmanni kodulinnast pärit Johann Martin Asmuss (1784–1844). Asmuss oli õppinud Tartu ülikoolis filosoofiat ja teenis sel ajal Tartus leiba õpetajana. Laulukogumikud paistsid olevat trükkalile sissetulekut töötav kaup: peatselt teatas nädalaleht, et taas on Tartus ilmunud kaks vihikut rõõmsaid laule: „*Sammlung von Liedern für Frohsinn und Heiterkeit*“ (1814, Valimik rõõmu- ja lustilaule), kummagi kahepoognase vihiku hinnaks 25 vaskkopikat.¹⁴³ Väljaandja lubas niipea uue vihikutäie trükki anda, kui mõni laul populaarsuse võidab. Praeguseks pole nimetatud laulikute teadaolevalt alles ühtegi eksemplari. Taolise luule jälgi võib leida bibliograafiates¹⁴⁴ või kohata üksikuid eksemplare arhiivitoimikutes. Näiteks leidub üks

¹⁴² Vassili Blagoveštšenski oli anonümselt ilmunud raamatu „*Der Ehste und sein Herr*“ (1861, Eestlane ja tema peremees) tõenäoline autor. Raamat kritiseeris teravalt balti mõisnike agrarpoliitikat.

¹⁴³ *Inländische Blätter*, 1814, Nr 43, S. 182.

¹⁴⁴ Karl Goedeke. *Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen*. 2. Aufl. Bd. 15. Baltikum und Rußland / Hrsg. von Herbert Jacob. Berlin, 1964.

Schünmanni juures trükitud juhuluuletus von Bergide arhiivis. See on tollaste Läänemereprovintside ühe tuntuima luuletaja-helilooja, Riias pärineva ja Tartu ülikoolis hariduse saanud August Heinrich von Weyrauchi (1788–1865) luuletus „Auf Kröckers Tod” (1819, Kröckeri surma puhul), mille autor pühendas Emajões uppunud noore kunstniku mälestusele.¹⁴⁵

1818. aastal jõudis Schünmanni juurest lugejalauale Riias tegutsenud literaadi ja bibliotekaari Gotthard Tobias Tielemanni (1773–1846) koostatud kirjanduslik kogumik „Livona’s Blumenkranz” (nr 236P, Livona lillepärg), mis jätkas Tielemanni varasemate, aastail 1812 ja 1815 kokkupandud ja sooja vastuvõtu leidnud ajaloolis-poeetilise sisuga taskuraamatute „Livona” traditsiooni. Lugeja leidis siin Karl Friedrich von der Borgi, Peter Otto Goetze, Karl Gotthard Grassi, Karl Morgensterni, Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstierna jt luuletusi. Väljaannet kaunistasid viis gravüüri: Vene väejuhi kindralfeldmarssal Michael Andreas Barclay de Tolly (1761–1818) frontispissportree (temale oli kogumik pühendatud) ja kolm kohavaadet Tartu kunstnikult K. A. Senffilt ning riialaste 17. sajandi uhket rõivastust tutvustav Amalie von Treuharti gravüür.¹⁴⁶

Tartlaste luuleharrastus andis trükkal Schünmanni abil ka iseseisvaid väljaandeid. Akadeemilises seltskonnas paistis sellega silma Karl Morgenstern, kellelt ilmus Tartus ligi sajaleheküljeline „Töne vom Lebenspfade” (1818, Häälend eluteelt). Kogumik sisaldas lüüriilisi pudemeid, elegiaid, epigramme ja muud taolist, millest osa oli siin-seal juba varem avaldatud. Eelpool nimetatud mitmekülgse advokaadi C. H. Nielseni värsid ilmusid oktaavkaustalises luulekogumikus „Gedichte und Lieder” (1828, Luuletused ja laulud). Sellesse koondatud 63 luuletust olid varem ilmunud mitmel pool, neist varasem aastal 1781.

Kirjandusringkondade huviorbiiti oli selleks ajaks tõusnud muu hulgas vene poetide looming ja selle tõlkimine saksa keelde.¹⁴⁷ 1820. aastal trükkis Schünmann antoloogia „Poetische Erzeugnisse der Russen” (Venelaste poetikalooming) esimese köite. See Karl Friedrich von der Borgi tõlkekogumik ei saavutanud aga saksa lugejaskonnas populaarsust. Et katta trükikulud, müüs koostaja teise osa väljaandmisõiguse 400 rubla eest raamatukaupmees Hartmannile ja see trükiti 1823. aastal Leipzigi J. B. Hirschfeldi juures. Antoloogia koondas 130 teost enam kui kolmekümnele vene autorile, nende hulgas ka kaks noorelt Aleksandr Puškinilt (1799–1837), ja 14 rahvalaulu. On arvamusi, et vähene huvi vene poeesia vastu tulenes baltisakslaste üleolevast suhtumisest „barbaarsesse” vene kultuuri.¹⁴⁸

Tartus trükivõimaluste tekkimisest peale püüdsid ettevõtlikumad literaadid anda välja üld- ja kultuuriajakirju ning nädalalehti, mis pakuksid avaldamisvõimalusi kohalikele literaatidele ja akadeemilisele perele üldse. Ühtlasi lootsid väljaandjad tuua huvilisele kätte Venemaa ja Lääne-Euroopa kultuuriuudiseid. Mitmel puhul kaunistasid üllitisi graveeritud palge- või vahelehed, nii tehti kättesaadavaks ka siinsete heliloojate heliloomingu noodistusi.

¹⁴⁵ EAA, F 1874, n. 1, s. 46, l. 26–27p.

¹⁴⁶ Ilmumisanndmetes „Riga und Dorpat” puudus trükkali nimi, viide Tartu trükikojale leidub kogumikku tutvustavas artiklis. – Neue Inländische Blätter, 1817, Nr. 29, S. 115–116.

¹⁴⁷ Oma osa võis selles olla ülikooli vene kirjanduse professori Aleksandr Vojeikovi (1779–1839) naiseõe Maria Protassova-Moieri (1793–1823) väikesel kultuurisalongil, kus viibis aeg-ajalt ka Tartut külastav vene luuletaja Vassili Žukovski (1783–1852). Tartu literaatide-luuleharrastajate sõprukonnast olid sageli selle külalisteks ülikooli raamatukogu ja tsensuurikomitee sekretär, saksa keele lektor Karl Friedrich Ludwig Petersen (1775–1822/23), Tartu gümnaasiumi ja ülikooli kasvandik; 1827. aastast ülikooli sündik ja kantseleiülem, vene luule tõlkija Karl Friedrich von der Borg (1794–1848), samuti eelnimetatud August von Weyrauch ja Martin Asmuss. – Malle Salupere. Tõed ja tõdemused. Lk. 266–281.

¹⁴⁸ Сергей Исаков. Воспитанники Тартуского университета – переводчики и популяризаторы русской литературы на Западе // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 7. Tartu, 1979. Lk. 178.

Reeglina surid taolised ajakirjad ettetellijate vähesuse tõttu siiski juba esimeste köidete ilmumise järel välja. Laiema kirjandusliku tegevuse arendamiseks oli literaatide sõpruskond liialt väike, trükikulud ei tasunud end ära ja raha oli napilt. Tartu esimeseks kultuuriajakirjaks võib lugeda 1796. aastal ilmunud kvartalajakirja „Livländische Lese-Bibliothek“ (nr 230P, Liivimaa lugemisbiblioteek), mida andis välja Jaani kiriku pastor Friedrich David Lenz (1745–1809) ja trükkis Grenzius. Aastaraamatu tüüpi kogumiku väljaandmise prioriteet kuulub uue sajandi teisest kümnendist professor Karl Morgensternile. Koostaja rahadega aastatel 1813–1821 ilmunud „Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst“ (nr 118P, Tartu toimetised filosoofia, kirjanduse ja kunsti sõpradele) kolm köidet andsid lugejale lisaks pealkirjas lubatud teemadele ka ülikooli kroonikat ning ülevaateid ilmunud või valmivatest raamatutest. Aastaraamatu trükkimist alustas Grenzius, kuid edasi läks töö Schünmanni kätte. Teenekas professor J. W. Krause kirjutas oma mälestustes: „... [toimetised] võeti vastu ootusega, seejärel aga tagasihoidliku poolehoiuga. Koostaja kandis väljaandmisel kahjusid ja toimetised [...] seiskusid.“¹⁴⁹ Kolmanda köite viimane vihik 1816. aasta kohta ilmus suure hilinemisega alles 1821. Väljaandja hinnangul põhjustas seda paberi- ja trükihindade tõus siinmail.

Katkenud ilmumisega Tartu üllitiste ritta astus ka 1815. aasta jaanuaris siin trükivalgust näinud Tallinna teatri kauaaegse näitleja Conrad Ludwig Wunderi kogutud ja trükki antud aastakäik „Theatralische Miscellen“ (nr 388P, Teatripuhmed). Selles duodeetsformaadis väljaandes võis huviline leida kaks näitemängu ja ajaloolise ülevaate Tallinna ning Riia teatrite tegevusest. Teatrialmanahhi väljaandmine jätkus alles 1838/1839 Tallinnas.

Aastail 1817–1818 trükkis Schünmann Tartus kameraal-, finants- ja kaubandusteaduste professori Friedrich Eberhard Rambachi (1767–1826) väljaandmisel nädalalehte „Neue Inländische Blätter“ (nr 279P, Uued kodumaised lehed), mis sisuliselt jätkas valgustaja-ratsionalisti, Liivimaa kindralsuperintendendi Carl Gottlob Sonntagi (1765–1827) Riias väljaantud „Inländische Blätter“ (nr 183P, 1813–1814, 1817, Kodumaised lehed) ilmumist. Lugejale pakuti kohalike autorite kirjatöid, kohalikku elu-olu, ajalugu, teadust ja kirjandust käsitlevaid artikleid ja seda kord nädalas ½ poogna ulatuses. Pooleteist aasta jooksul ilmus Tartus kokku 520 lehekülge. Lehe veergudel arenev diskussioon omandiõiguse küsimustes seoses talupoegade vabastamisega pärisorjusest põhjustas ajalehe sulgemise 1819. aastast.¹⁵⁰

Kaks katset anda välja kultuurilehte tegi ülikooli lektor Carl Eduard Raupach. Ajakirjaga „Inländisches Museum“ (nr 184P, 1820–1821, Kodumaa muuseum) kavatses ta arendada siinsete haritlaste omavahelist suhtlust, pakkudes avaldamisvõimalusi mitte ainult poeetidele, vaid oodates kaastööd ka teaduse- ja kunstivallast. Väljaannet taheti levitada ka Saksamaal. Schünmanni trükikojas trükitigi kuus vihikutäit (735 lehekülge) luuletusi, sekka ka mõned esseed. Autoriteks olid Tartu poeetide kõrval mitmed teisedki, ka üliõpilased, nagu näiteks juuratudeng Robert Joachim Seuberlich, hilisem Riia linnapea. Vahelehtedena oli ajakirja lisatud noote ja vaategravüüre. Seitsmes vihik enam ei ilmunud, kuid visa väljaandja tegi siiski veel ühe katse. Taotledes Tartus teise trükikoja asutamise luba, tõi Raupach mõne aasta pärast ajakirjandusturule kolm vihikut „Neues Museum der teutschen Provinzen

¹⁴⁹ Johann Wilhelm Krause. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat // Baltische Monatsschrift, 1902, Bd. 53/54, S. 90.

¹⁵⁰ Ea Jansen. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII–XIX sajandil // Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Tartu ; Tallinn, 1994. Lk. 278.

Russlands" (nr 288P, 1824–1825, Venemaa saksa provintside uus muuseum). Ajakirja kahte vihikut kaunistasid frontispissid kunstnik August Georg Wilhelm Pezoldilt (1794–1859), kes oli õppinud Tartu ülikoolis arstiteadust ja viibis neil aastatel taas Tartus. See oli esimene siinne katse kasutada kivitrükitehnikat.¹⁵¹ Mõlema ajakirja viimase vihiku lõpus paiknesid teadaanded ilmunud raamatutest (sh eesti, läti ja vene keeles). Taas lõppes ettevõtmine nurjumisega.

Kvalitatiivselt kõrgemale tasemele tõusis ülikooli kümnekonna õppejõu poolt asutatud, aastail 1833–1836 (kd 1–5) ilmunud kuukiri „Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands" (nr 121P, Tartu aastaraamatud kirjanduse, statistika ja kunsti, eriti Venemaa kohta). Juhtivat rolli mängis väljaandmisel Berliinis ja Heidelbergis ülikoolihariduse saanud statistika- ja geograafiaprofessor Karl Ludwig Blum (1796–1869), kes oli pädev ka ajaloo valdkonnas. Ajakirja kolm esimest aastakäiku kirjastas Eduard Frantzeni raamatukauplus, 1835. aastast aga juba Carl Franz Köhleri kirjastus Leipzigin. Käsikirju polnud tarvis välismaale saata, sest kõik kuupeoognased kuukirjad (kokku ligi 3000 lehekülge), jõudsid lugejani Schünmanni ofitsiini kaudu. Kuukirja eesmärgiks oli viia Euroopasse sõnumeid Venemaa avarustest ja seal elavaist rahvaist, loodusest ja avastusretkedest, haridusest, kultuurist, õigussuhetest jms. Loomulikult käsitleti ka siinset kultuurielu. Kirjastustegevuse ajaloo seisukohalt on väärtuslik kahel aastal kuukirjaga kaasnenud Frantzeni ühepoognane kirjastusteade,¹⁵² milles on nimetatud paarkümmend neil aastail ilmunud üllitist Tartu ülikooli liikmetelt.

„Dorpater Jahrbücher" peatset seiskumist põhjustas ehk osaliselt teise, Eesti kultuurile veelgi olulisema perioodilise väljaande käivitumine: 1. jaanuaril 1836 väljus Tartust ajakirjanduseturule õigusloolase professor Friedrich Georg von Bunge nädalaleht „Das Inland" (nr 182P, Kodumaa), mis deklareeris kavatsust valgustada kõigi kolme Läänemere provintsi ajalugu, geograafiat, statistikat ja kirjandust.¹⁵³ Kirjastama asus Tartus 1835. aastal raamatukaupluse avanud Carl August Kluge¹⁵⁴. Esimene aastakäik valmis Schünmanni trükiettevõtte tööna, kuid juba teise aastakäigu teisest numbrist läks paljundamine Tallinna trükikoja „Lindfors Erben" Tartu filiaali kätte. Vahepeal, 1840–1842, trükkis lehte Schünmanni lese Justine trükiettevõtte, viimased 20 aastat kuni 1863, ilmus „Das Inland" Laakmanni juures. Siinsest ajakirjandusest küündis nädalalehe tiraaž ainsana üle 300 eksemplari. Leht oli laia profiiliga, domineerivaks suunaks ajalugu. Olles populaarne kolmes Balti provintsis ja ka mujal Venemaal saksakeelse elanikkonna seas, ei kurtnud ta kaastöö nappuse üle. Ka eestlastest haritlastele oli leht nii oma sõnumi avaldamise kui ka päevakajalise teabe hankimise kohaks.¹⁵⁵

Viis kuud pärast eelkirjeldatud nädalalehe alustamist tuli Schünmanni trükikojast lugejalauale taas uus nädalaleht „Der Refraktor" (nr 325P). 4-leheline kvartformaadis leht kuulutas end Venemaal elavate haritud sakslaste keskseks organiks, kavatsedes käsitleda nende elu-olu, teadust, kirjandust ja kunsti. Kaastöötajatena astusid üles Tartu literaadid M. Asmuss ja K. F. von der Borg, toimetajaks sai Hermann Schmalz (1808–1879), Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituudi direktor ja õppejõud, hilisem ajakirjanik „St. Petersburger

¹⁵¹ Üllitise vahelehel ilmus August Weyrauchi laul „Nach Osten!" (Itta!), mis saavutas hiljem suure populaarsuse. Laulu on ekslikult omistatud Franz Schubertile.

¹⁵² Litterarisches Intelligenzblatt der Dorpater Jahrbücher : Verlags-Bericht von Eduard Frantzen's Buchhandlung in Riga und Dorpat, 1833, Jg. 1, S. 1–4; Jg. 2, Nr. 1, S. 8–10.

¹⁵³ Malle Salupere. F. G. Bunge ja Tartu kultuuriajakirjad //Tundmatu Friedrich Georg von Bunge. Tartu, 2006. Lk. 76–100.

¹⁵⁴ Tema vend Franz Kluge tegutses raamatukaupmehena Tallinnas ja 1840. aastast ka Tartus.

¹⁵⁵ Ea Jansen. Baltisaksa ajakirjanduse areng. Lk. 283–284.

Zeitung" (*St. Petersburgi ajaleht*) juures. „Der Refraktor” kuulus formaalselt nädalalehe „Das Inland” juurde, mille täiendamist kultuurisõnumitega soovis näha kirjastamise vastutuse enda peale võtnud C. A. Kluge. Peterburist saadud ilmumisoale oli Nikolai I märkinud: „Nõus, kuid range kontrolli all”.¹⁵⁶ „Der Refraktor” avaldas rohkem kui neljakümne baltisaksa autori töid, samuti vene kaasaegse kirjanduse (Puškin, Gogol, Delwig, Krölov jt.) ja rahvalaulude tõlkeid saksa keelde, aga ka venekeelseid tekste. Väärrib nimetamist, et ajaleht pööras oma veergudel mõningast tähelepanu ka eesti ja läti ainesele: 15. numbris ilmus F. Glasenappi luuletus „Die Lettische Mutter” (Läti ema), 33. numbris aga luulevormis eesti muistend „Die Elfentochter” (Haldjatütar). Nagu kinnitas autor, olevat poeetilisele töötlusele olnud aluseks eesti rahvalaul.¹⁵⁷ Toimetus soovis edaspidi just originaalseid rahvalaule. Ilmumisaasta lõpupoole taandus lehe veergudelt algupärane looming, seda asendasid jälletrükid. Leht lõpetas kurvalt, ilmus vaid 51 numbrit, kuigi viimane, 52. number oli juba laotud.¹⁵⁸ Paljude ajakirjakatsete ebaõnnestumises ei tohiks siiski süüdi olla üksnes lugeja vähene kultuurihuvi. Ilmumise lõpetasid just need ajakirjad-ajalehed, mille sisu oli muutunud järk-järgult lahjemaks.

2. 2. 3. Lastekirjandus

Esimesed andmed lasteraamatute trükkimisest Tartus on pärit aastast 1817. Kohalik nädalaleht teatas, et Pärnus on välja antud jõuluringiks mõeldud 16-leheküljeline oktaavkaustas raamatuke „Allwina’s erstes Lesebuch” (Allwina esimene lugemik). Trükitöö oli teinud Schünmanni ofitsiin.¹⁵⁹ Anonüümselt ilmunud raamatu autor oli tõenäoliselt K(C)aroline Stahl, sünd. Dumpf (1776–1837). Kasvatajana leiba teeninud autorist on teada,¹⁶⁰ et ta elas 1820. aastate paiku Tartus, avaldas siin ajakirjas „Inländisches Museum” (1821) ühe jutustuse, seejärel iseseisvate väljaannetena muinasjutud lastele (1823) ja lugemiku „Alwinens Abendstunden. Ein Lesebuch für die Jugend” (1823, Alwina õhtutunnid. Lugemik lastele), viimased ilmumiskohaga „Riga u. Dorpat”.¹⁶¹ Professor Ewersi väljaandmisel jõudis 1821. aastal Tartus lugemaõppijate kätte saksa koolimehe Johann Theodor Vogeli (1766–1837) „Fibel, oder erste Lesübungen” (Aabits ehk esimesed lugemisharjutused). Schünmanni ofitsiinis ilmus ka Tartu ülikooli kasvandiku Karl Alexius Schultzi (1788–1865) „Historisches Frag- und Antwortspiel” (1831, Küsimuste-vastuste mäng ajaloost). Lapsi arendavat eesmärki silmas pidava üllitise kirjastas Schünmann ise.

Teadaolevalt avas 1835. aastal Tartus Vene tsaaririigi esimese ksülograafiatöökoha Friedrich Ludwig von Maydell, kes sai hiljem tuntuks Žukovski ja Puškini teoste illustraatorina. Tema varaseimaks tööks Tartus on peetud viit puulõikeillustratsiooni saksa rahva- ja noorsookirjaniku Karl Gustav Nieritzi (1795–1876) moraliseeriva raamatukese

¹⁵⁶ Сергей Исаков. Журналы „Esthona” (1828–1830) и „Der Refraktor” (1836–1837) как пропагандисты русской литературы // Труды по русской и славянской филологии. 18. Тарту, 1971. С. 36-52. (TRÜ Toimetised ; 266).

¹⁵⁷ Sisu räägib sellest, kuidas neiule tulevad kosja Päike, Kuu ja Tähekuningas. Tüdruk põlgab ära kaks esimest ja sõidab õhtukiirega mehele Tähekuningale.

¹⁵⁸ Ludwig Nikolai Reh binder. Die belletristische Literatur der Ostseeprovinzen Rußlands von 1800 bis 1852. Dorpat, 1853, S. 47.

¹⁵⁹ Neue Inländische Blätter, 1817, Nr. 30, S. 120.

¹⁶⁰ Johann Friedrich Recke ; Karl Eduard Napiersky. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Bd. 4. Mitau 1832. S. 261. Leksikoni 3. köites, lk. 570 on raamatu autorina toodud Johann Heinrich Rosenplänter.

¹⁶¹ Neist Karoline Stahli raamatuist pole säilinud eksemplare senini teada. Enamik tema raamatuist on ilmunud Kesk-Euroopas saksa keele alal. Vrd: www.gbv.de.

venekeelsele tõlkele „Бетти и Томс или доктор Эннер и его открытие“ (1835, Betti ja Toms ehk doktor Jenner ja tema avastus). Käesoleva töö käigus ilmnis, et enne eelnimetatud jutustust rōugetepanekust 18. sajandi lõpus oli Schünmanni juures ilmunud koguni kaks Maydelli puulõigetega väljaannet. 1834 trükivalgust näinud karskusteemalise raamatu puulõikevinjett tiitellehel on eesti rahvusbibliograafias ka Maydelli tööna registreeritud (nr 809*).¹⁶² Teiseks osutus 1834. aasta detsembris tsenseeritud anonüümne kvartformaadis lasteraamat „Altes und Neues in Bildern und Erzählungen für Kinder“ (Uus ja vana lastele piltides ning juttudes), mille ilmumisaasta 1834 leiame kohalikes ajakirjades avaldatud ilmumisnimestikest.¹⁶³ Üllitis väärib eelkõige tähelepanu kahekümne kaheksa kvaliteetse puulõikeillustratsiooni poolest. Loomi, linde ja mitmesuguseid paikkondi kujutavatest illustratsioonidest on vähemalt kaks valmistatud Tartus Maydelli poolt. Seda kinnitab vastav tekst illustratsioonide all, kusjuures ühe neist on Maydell ka signeerinud.¹⁶⁴ Raamatu tekst pärineb Recke-Napiersky leksikoni andmetel osaliselt ülikooli eesti keele lektori ja mitmekülge kirjaniku Johann Samuel Friedrich Boubrigi (1788–1852) sulest.¹⁶⁵

2. 3. Kalendrid

Oma kindla perioodilise ilmumiskorraga olid kalendrid trükikalitele meelepärane teenimisallikas. Tavaliselt müüsid trükikojad tähtraamatuid ise. Kalendritest olid huvitatud ka raamatukõitjad, kes teenisid köidetud kalendrite müügist. Eesti esimesed kalendrisarjad — Tallinnas alates 17. sajandist ilmunud saksakeelne ja 18. sajandist ka eestikeelne (esimene teadaolev aastast 1731) — olid pikka aega siinmail ainukesed.¹⁶⁶

Tartu esimese kalendrisarjaga (üldse teine eestikeelne) alustas 1796. aastal M. G. Grenzius.¹⁶⁷ 1817. aasta lõpust läks kalendri väljaandmise õigus üle J. C. Schünmannile. Oma tegevuse kestel trükkis Schünmanni trükikoda eesti lugejale kokku 20 aastakäiku kalendrit. Kalendaariumi juurde kuulus tavaliselt lisa mitmesuguste jutukeste ja nõuannete näol. Lisade sisu ja suunitlus olenes väljaandja valikutest ja toimetaja(te) taotlustest.

Esimene Schünmanni trükitud eestikeelne kalender „Eesti-Ma-Rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1819 Aasta peäle“ (nr 598) ilmus O. W. Masingu toimetamisel tavapärasel pagineerimata seadetskaustas. Masingu koostatud oli ka lisa. Kalendri tiitelleht ja kalendaarium olid punane-must trükis nagu kahel järgnevalgi aastal.¹⁶⁸ 1824.–1826. aastate kohta Schünmanni kalender ei ilmunud, kuid trükikoda paljundas O. W. Masingu „Marahwa

¹⁶² Vt käesolevas töös ka aimekirjanduse rubriik.

¹⁶³ *Dorpater Jahrbüher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands*, Bd. 5, 1835, S. 464 ; *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland. Literärischer Begleiter*, 1835, Nr. 51/52, S. 102.

¹⁶⁴ Teised pildid langevad osaliselt kokku puulõikeillustratsioonidega, mis olid ilmunud inglise ajakirjas „The Penny Magazine“ ja „Saturday Magazine“ ja hiljem saksa ajakirjas „Das Pfennig-Magazin“ (1834/1835). Mis puutub raamatu toimetamise ja kirjastamise, siis viivad andmed vendade-kunstiharrastajate, ülikooli nõukogu ja rentei sekretäride Karl ja Gustav Forestier' juurde. — Aleksander Tassa. *Puulõikekunstist*. Tartu, 1948. Lk. 7-8. Forestier' de suguvõsa järeltulija Jeffrey de Fourestier Kanadast kinnitab lasteraamatu väljaandmist G. Forestier' poolt.

¹⁶⁵ EÕSi asutajaliige J. S. F. Boubrigi ema olnud pärimuse järgi eestlanna, isa tšehhi rahvusest käsitöölaine Riias. — Paul Ariste. *Johann Samuel Friedrich Boubrig*. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. 7. Tartu, 1979. Lk. 45.

¹⁶⁶ Vanemaid eestikeelseid kalendreid on käsitlenud mitmed uurijad. Kõige põhjalikumalt on andmed esitatud Eesti retrospektiivses rahvusbibliograafias ja Endel Annuse monograafias „Eesti kalendrikirjandus 1720–1900“ (Tallinn, 2000). Schünmanni trükikojas ilmunud kalendrite kohta vt. E. Annus. *Eesti kalendrikirjandus 1700–1900*, lk. 58–73, 82–87.

¹⁶⁷ Grenziuse kalender kandis nime „Eesti-Ma Rahwa Kalender“ või „Tarto-Ma Rahwa Kalender“ olenevalt enam-vähem sellest, kas tähtraamat oli tallinna- või tartueestikeelne. Ka Schünmanni-Masingu kalendrid järgisid seda printsiipi.

¹⁶⁸ Schünmann teatas, et tema juures maksab eestikeelne kalender 1822. aasta peale 15 rubla 100 tükki, üks kõitmata eksemplar 16 kopikat. Samas pakuti eestikeelseid ABD-raamatuid 12 rubla 100 tükki. — *DZ*, 1821, Nr 99, S. [8].

Kalendri" 1825. (nr 697) ja 1826. aasta (nr 703) aastakäigud.¹⁶⁹ 80% Schünmanni trükikoja kalendritest oli lõunaeesti keeles. Olles rahulolematu kalendri põllumajanduslike nõuannete kvaliteediga, otsustas ökonoomiline LÜÖS 1836. aastast peale ise kalendrit välja anda. Selleks ajaks oli selts juba üheksa majandusnõuannetega raamatut eesti ja läti taluperede abistamiseks trükki aidanud ja tasuta välja jaganud. Sealtpeale hakkas kalender kandma nime „Tarto- ja Wörro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat.“ Kalendrit toimetasid aastail 1836–1840 Lõuna-Eesti pastorid F. F. Meyer Karulast, F. E. Moritz Rõngust, F. H. Sellheim Sangastest jt. Sotsiteet rõõmustas, et „armas maarahvas“ sai meeldiva lugemisvara. Kalendrit levitasid pastorid ja müüs raamatukaupmees Kluge 30 kopikat tükk.¹⁷⁰ LÜÖSi kalendrid olid suures oktaavkaustas, lisade maht oli kahekordistunud, trükikiri suurem ja aastakäike ilmestasi Tartu kunstnike kivitrükis või puulõiketehnikas kaunistused.

1840. aastast peale hakkas kalender kandma aastakäigu numbrit. Kalendri toimetamist asus juhtima Õpetatud Eesti Selts, seda finantseeris LÜÖS ja trükkis Schünmanni lese trükikoda. Kalendri tase tõusis märgatavalt. Alates 1855. aastast hoolitses kalendri väljaandmise eest Heinrich Laakmann.

Trükiloaga 10. novembrist jõudis 1828. aasta lõpus raamatuturule Tartu esimene saksakeelne kalender „Dörptscher Kalender“ (Tartu kalender) 1829. aasta kohta, mida Schünmanni eluajal ilmus järjepidevalt 12 aastakäiku. Kalendrit oli võimalik osta Tartus trükkali enda (maksis 40 vaskkopikat) ja kõigi siinsete köitjate käest. Duodeetskaustas taskukalender tuli esimestel aastatel välja õhukestes sinakashallides kaantes, millel ilutses vene tsaari kahepäine kotkas. 1835. aastast peale ilmus kalendri tiitellehele Schünmanni kirjastusmärk initialsidega J.C.S. Esimene aastakäik sisaldas peale kalendaariumi andmeid Tartu linnavõimude kohta, kaupmeeste, käsitöölise nimekirju, õppeasutuste loetelu, teateid laatadest ja postiliikumisest ning muudki teavet. Teisest aastakäigust alates toimetati ja varustati kalendrit lugemismaterjaliga oma eluajal Tartu kirjamees ülikooliametnik Johann Martin Asmuss.¹⁷¹ Nii ilmus kalendris ka mitmesuguseid lühijutte ja pisivesteid (näit anekdoote), samuti luuletusi ja kasulikke nõuandeid. Pärast Schünmanni surma kirjastas ja trükkis kalendrit tema lesk Justine. Viimane Tartu saksakeelse kalendri aastakäik ilmus teadaolevalt 1867. aasta kohta Schünmanni lese kirjastusel Karowi trükikojas.

---

¹⁶⁹ O. W. Masingu „Marahwa Kalender“, neljas eesti kalendrisari, ilmus kokku neli aastat 1823–1826. Kalender oli oma aja tähtsamatutest üle nii formaadi, mahu kui ka sisu poolest, kuid leidmata elanikkonna seas poolehoidu, ilmumine katkes. – Aarne Vinkel. Eesti rahvaraamat. Tallinn, 1966. Lk. 143–146; E. Annus. Eesti kalendrikirjandus. Lk. 82–87.

¹⁷⁰ DZ, 1836, Nr. 136, S. 892.

¹⁷¹ Tartu Ülikooli Raamatukogus säilitatakse J. M. Asmuss'e käsikirjaarhiivi (TÜR KHO, F 17). Selles on talle ka seitsme kalendriaastakäigu eksemplarid (s. 17–23), millesse Asmuss on kirjutanud oma päevamärkmeid ning juurdekõidetud lehtedele luuletusi jm.

Kokkuvõtteks

Ligi kaks sajandit tagasi, 1814. aastal Tartus alustanud Johann Christian Schünmanni (1780-1840) trükikoda tegutses ühtejärke üle veerandsaja aasta, olles sellest ajast kaks aastakümnet ainsaks trükiettevõtteks Tartu-Võru keelealal. Pärast omaniku surma viisid ettevõtet edasi tema lesk Justine Schünmann ja trükikoja faktorist ettevõtluspartneriks tõusnud Carl Gottlieb Mattiesen. Schünmanni trükiettevõtte pakkus 1802. aastal taas alustanud Tartu ülikoolile, nii professoritele, õpetlastele kui ka üliõpilastele, piirkonna kiriku- ja kooliõpetajatele, Liivimaa Üldkasulikule Õkonoomilisele Sotsieteedile, maamõisnikele, linnaametnikele ja teistele — ühesõnaga, kogu haritud üldsusele — võimalust avaldada trükisõnas oma loomingu, harivat sõna ja avalikku või ametlikku teavet. Tagasihoidlikumaks jäi Schünmanni sõna kirjastustegevuses.

Suure osa J. Chr. Schünmanni trükitoodangust moodustasid muukeelsed, põhiliselt saksakeelsed trükised (hinnanguliselt kokku umbes 600). Tartus ilmunud akadeemilised väljaanded küündisid paiguti oma tasemelt ajastu teaduse esirinda. Trükikoja panus eestikeelse trükisõna jõudmisele taluataresse polnud küll juhtiv (82 trükist, seega umbes viiendik sel perioodil eesti keeles ilmunust), kuid ajal, mil seda andsid välja põhiliselt sakslased, siiski tõhus. Tähelepanu väärib asjaolu, et Tartu oli sel ajal peamiseks trükikohaks eelärkamisaja silmapaistvale kirjamehele, Äksi pastorile Otto Wilhelm Masingule, kelle kirjad Pärnu literaadile Johann Heinrich Rosenplänterile on aidanud heita valgust trükikoja igapäevategevusele.

Trükikoja kogutoodangu ilmumisasjaolude käsitus annab pildi raamatukultuuri ja hariduse tasemest toleaegses ülikoolilinnas Tartus ja kogu Lõuna-Eestis ning pakub ka mõningast lisa teadmiste meie kultuuriajaloo vallas.